

HİCİV VE MİZAH AÇISINDAN 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL SOKAKLARINDA TEMİZLİK-DÜZEN SORUNLARI

THE SANITATION AND ORDER PROBLEMS IN ISTANBUL STREETS DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY IN TERMS OF HUMOUR AND IRONY

İhsan ERDİNÇLİ*

Öz
Avrupa'da ilk olarak İngiltere özelinde 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan Sanayi Devrimi, yaklaşık bir asır sonra küresel etkiler meydana getirecek bir boyut kazanmıştır. Pek çok yönü olan modern çağın ortaya çıkardığı etkilerden biri de nüfus artışı ve yoğunluğuna paralel olarak temizlik sorunları karşısında bireyin daha yaşanılır kent hayatına olan isteğini kuvvetlendirmesidir. Devletler, değişen çağın olumsuz yansımalarıyla yine koşulların sunduğu imkânlardan faydalanarak çözüm bulmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti de modernleşme hareketleri kapsamında başta payitaht İstanbul olmak üzere Avrupa örneğinde daha yaşanılır kentler inşa etme yönünde düzenlemeler yapmıştır. Bu kapsamda kurulan Şehremaneti, öncelikle gayrimüslim ve Frenk nüfusuyla öne çıkan Beyoğlu'nda beledî hizmetleri uygulamaya başlamıştır. Daha sonra genişletilen beledî birimlerle sokakların temizliği, düzeni, genişletilmesi gibi hizmetler yerine getirilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili klasik ve modern dönemde şehrin temizliğinin çeşitli yönlerini ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışma, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul örneğinde modern kentler inşasına yönelik başlatılan beledî hizmetlerin toplumdaki yansımalarını gazete, hatırat ve seyahatnameler ışığında eleştiri, hiciv ve mizah odaklı bir yaklaşımla belirlemeyi amaçlamaktadır. İnceleme dönemi, aynı zamanda İstanbul basınının oluşup çeşitlendiği, temizlik ve düzen sorunlarının tartışılmaya başlandığı bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Bu doğrultuda toplumu oluşturan bireyin kendisini çepeçevre saran sorunlara karşı duyarsız kalmayarak şikâyet ve önerilerini basın aracılığıyla dile getirdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

İstanbul, mizah, hiciv, temizlik, düzen, çöp, hastalık

Keywords

İstanbul, humour, irony, sanitation, order, trash, disease

*Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ierdincli@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4762-6129
Trabzon/TÜRKİYE

Abstract

The Industrial Revolution, which began in Europe, in Britain in particular, during the second half of the 19th century grew in dimensions that would affect the world in a global scale in just hundreded years. This new age, the modern age, shaped by the Industrial Revolution had profound effects in many aspects of the modern life. Facing the dramatic increases in city population and population density that cause hygiene issues, the modern man/woman began to desire a more livable city environment. The governments also sought

Gönderim Tarihi: 07/09/2020

Kabul Tarihi: 08/06/2021

remedies to the negative effects of the rapidly changing times by utilizing the new scientific advances and opportunities.

In its modernization efforts, the Ottoman government and administrative authorities of the 19th century followed the examples of the European cities in making rearrangements to create better living conditions in the cities, giving the biggest attention to Istanbul. In this respect, the Istanbul Municipality (Şehremaneti) began its municipal operations primarily in Beyoğlu, which was predominantly inhabited by non-Muslim and Frenk population. In time the number and scope of the municipal units increased and the municipality placed efforts in the sanitation and order of the streets, also expanding many of them. There are various studies on this subject that deal with the sanitation and hygiene issues of Istanbul during the classical and modern ages. Our study, nevertheless, aims to spot the repercussions of the city restructuring efforts of the Ottoman state in Istanbul, in particular the municipal services that began in the second half of the 19th century by surveying the contemporary newspapers, memoirs and travelogues. In analysing the sources the critical, ironic and humorous approach was put to the fore. The period we examined corresponded to the times when the Istanbul came into existence and increased in variety. The press allowed an outlet for people to discuss the issues of hygiene, sanitation, and order in the City. In this direction, it was observed that the inhabitants of Istanbul were not indifferent to the problems surrounding them, and made their complaints and recommendations heard via press.

Giriş

İstanbul gibi büyük metropoller düşünüldüğünde atıkların toplanması, ayrıştırılması ve imhası, hem şehrin yöneticilerini hem de sakinlerini ilgilendiren çok yönlü bir sorun olmaktadır. Üstelik sokakların genel temizliği ve düzeni, sadece dar kapsamlı bir çöp toplama hizmeti sağlamak değildir. Mevsim şartlarının etkisiyle yazın meydana gelen tozlar, kışın yağın yağmur ve kar sonrası oluşan su ve çamur birikintileri, yolların ve kaldırımların çeşitli etkenlerle bozulması, kanalizasyon, lağım ve atıklar da söz konusu beledî yükümlülüğün parçasıdır. Karşılaşılan sorunlara yönelik çözüm bulma arayışıysa, müdahalenin biçimini belirlemesi yönüyle çağın koşullarıyla yakından ilişkilidir. Bu konuda hem yönetme erkine sahip iktidarın hem de şehir hayatında topluluk halinde yaşayan bireyin sahip olduğu kültürel birikimin ve ekonomik gelişmişlik düzeyinin etkili olduğu görülmektedir.

Klasik dönemden Cumhuriyet'e uzanan süreçte sokakların temizliği ve düzenine ilişkin Osmanlı Devleti'nin yaklaşımı ve toplumsal alandaki sorunlar birçok çalışmada ele alınmıştır. Ahmet Akgündüz'ün (2005) eserinde görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, klasik dönemden Cumhuriyet'e uzanan süreçte belediye teşkilat yapısına ilişkin pek çok kanun ve düzenleme yayınlamıştır. Bilhassa klasik dönem temizlik hizmetlerinin farklı yönlerine ilişkin pek çok çalışma bulunmaktadır.¹ İstanbul'un temizliği, düzeni ve süreç içerisinde geçirdiği değişimler de bütün halinde incelenmiştir (Mazak, 2001). Hiciv-mizah basını kullanılarak İstanbul'un 19. yüzyıl ortalarındaki çok yönlü dönüşümünü ele alan çalışmalar da vardır (Georgeon, 1998; Özdiş, 2005). Bu makaledeyse başkent İstanbul özelinde 19. yüzyılın ikinci yarısında yalnızca sokakların temizliği ve düzenlenmesi konusunda yaşanan sorunların dönemin yazınına, bilhassa da hiciv-mizah basınına yansımalarına odaklanılmıştır.

Zaman bakımından 19. yüzyılın ikinci yarısının seçilmesi, modern belediyeçiliğe dair düzenlemelerin bu dönemden itibaren gerçekleştirilmeye başlanmasıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat Fermanı ile birlikte İstanbul'a artık daha estetik kaygılarla yaklaşmaya başlamıştır (Meriç, 2000, s. 85). Bu kapsamda Avrupa örneğinde kent hizmetlerini yerine getirecek kurumlara yönelik artan ihtiyacı karşılamak üzere 1855 yılında Dersaadet ve Bilad-ı Selase denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar'da Şehremaneti adıyla bir memuriyet ve sorunların görüşülüp karara bağlanacağı bir meclis ihdas edilmiştir (Çelik, 2015, s. 56). 14 belediyeye ayrılan İstanbul'un Avrupa'ya açık ve nispeten zengin kişilerden oluşan Galata ve Pera bölgesi, Altıncı Daire-i Belediye adıyla pilot bölge olarak seçilmiştir (Ergin, 1995, s. 1601). Özellikle Altıncı Daire, sorumluluğundaki bölgeyi Avrupa kentleri standartlarına ulaştırmak amacıyla zaman zaman geceleri de çalışmak üzere pek çok adım atmış, övgüler de almıştır. Ancak bilhassa kışın yağın yağmur ve kar gibi olumsuz iklim koşulları, yazın başlayan çalışmaların aksamasına, uzamasına ve daha kötüleşmesine neden olmuştur. Yine beledî hizmetlerin sokakların temizliği, yol ve kaldırımların genişletilmesi, yapımı,

¹ Bazı örnek çalışmalar için bk. Özgür, 1999, s. 116-128; Özdemir, 2002, s. 598-610; Gedikli, 2002, s. 611-615; Pul, 2008, s. 211-238.

onarımı, sulanması gibi çok yönlü olması, maddî imkânsızlıkları da beraberinde getirmiştir. Bunun bir yansıması olarak ana yol ve caddelere öncelik verilmesi, ara yol ve sokakların ihmal edilmesine, doğal olarak şikâyetlere yol açmıştır. Belediye hizmetlerinden sorumlu olan görevlilerin ve bölge halkının yükümlülüklerini yerine getirmemesi de eklenince, çok yönlü sorunlar ve eleştiriler yüzyılın sonuna kadar gündeme getirilmiştir (Akın, 2011, s. 99-133). Üstelik daha üst gelir grubunun yaşadığı ana sokaklarda öncelikli olarak uygulanan belediye reformları bile Altıncı Daire'nin bütününe kapsayacak şekilde genelleştirilememiş, demokratik bir şekilde dağıtılamamıştır (Çelik, 2015, s. 60).

Çalışmada örneklem olarak İstanbul'un seçilmesinin en başta gelen sebebi; devletin başkenti olma vasfından dolayı şehrin temizliğine ve düzenine daha fazla önem verilmesidir. Ayrıca nüfusunun fazla ve çeşitli olmasıyla sorunların ve şikâyetlerin görülmesinde doğrudan bir ilişki vardır. İstanbul, bu tür sorunların yansıdığı süreli yayınların, hatırat ve seyahatnameler vb. kaynakların varlığıyla da öne çıkmaktadır. Konuyla ilgili Ali Efendi, "Basiretçi" olarak anılmasını sağlayan gazetesinde 1871 ile 1878 yılları arasında "Şehir Mektubu" adıyla dönemin beledî sorunlarını gündeme getiren pek çok yazı yayınlar. Dönemin seyyahlarından Edmondo de Amicis (1986, s. 16-24), 1874'te gemiden gördüğü "muhteşem, muazzam, ulu İstanbul" manzarasının mahalle aralarında gezilmeye, sokakların adımlanmaya başlanmasıyla birlikte karşılaşılan kötü kokular, toz, çamur, su ve çöp birikintileri gibi düzensizliklerle "korkunç" bir hale büründüğüne dikkat çeker. Hemen hemen aynı yıllarda İstanbul'da bulunan Murad Efendi (2007, s. 43, 48-49), benzer şekilde "kuşbakışı" İstanbul'un güzelliğinden bahseder. Ona göre sokakların kirliliği ve pislik içinde olması genelde Yahudi mahallesine ve bazı Hıristiyan mahallelerine özgü bir durumdur. Türklerin sokakları temizlemekle uğraşmaması, benzer kirlilik durumunu Müslüman mahalleleri için de çoğu zaman geçerli hale getirmektedir. Ama sokakları pisletmemeleri, Müslüman mahallelerini diğerlerinden ayırmaktadır. Genel olarak köpekler ve yağmur sularıyla doğal yoldan temizlenen İstanbul sokakları, pis olmaktan çok bakımsızdır.

Dönemin beledî sorunlarının yer aldığı gazeteler, toplumun güncel gerçekliğinin yansıdığı bir ayna işlevi görmesi nedeniyle sokağın seslerini daha canlı duymamıza olanak sağlamaktadır. Dahası halkın yaşadığı sorunları gündeme getirerek yetkilileri uyarıp harekete geçirme konusunda da önemli bir rol üstlenmektedir.² Bu kapsamda *Diyojen*, *Hayal*, *Latife* ve *Kara Sinan* gibi mizah gazeteleri kullanılmıştır.³ Ayrıca *Journal de Constantinople*, *La Turquie*, *Le Moniteur Oriental* gibi dönemin yabancı basınından hareketle Galata ve Pera özelinde gerçekleştirilen beledî hizmetlerle ilgili yaşanan sorunlara ve eleştirilere yer veren Nur Akın'ın (2011) çalışmasından da faydalanılmıştır. Yine Fatih Demir'in (2015) *İbret* gazetesini, Dilara Oruç'un (2017) *La*

² Ayasofya Cami'nin Soğukçeşme tarafındaki medrese kapısı yanındaki moloz ve çöplerin durumunu konuşan mebuslardan biri, "böyle şeylerden şikâyet gazetelerin vazifesi" demişti. (Basiretçi Ali Efendi, 2001, s. 583).

³ Gazetelerin orijinaleri için Hakkı Tarık Us Koleksiyonu kullanılmıştır. Gazetelerin taraması sırasında *Diyojen* için Şükran Oğuz'un (1998), *Latife* için Merve Köken'in (2019) yüksek lisans tezinden, *Hayal* içinse Alparslan Oymak'ın (2013) doktora tezinden faydalanılmıştır. Metin içerisinde hem orijinallerine hem de sözü edilen çalışmalara atıf yapılmıştır.

Turquie gazetesini incelediği yüksek lisans tezinde de İstanbul'un temizlik ve düzen sorunlarına ilişkin örnekler bulunmaktadır.

Sorunlar, basında ayrı ayrı veya birbiriyle bağlantılı olarak eleştirilip mizah konusu yapılabilmektedir. Çalışmada bu şekilde görülen iç içe geçmiş sorunlar, ya çalışmanın her başlığında ayrı ayrı ele alınmış ya da en ilişkili olduğu kısımda değerlendirilmiştir. Şüphesiz gazetelerin gerçek olmayan konuları da seçme veya yapısı gereği basit sorunları abartarak mizah yönüyle ele alma ihtimali söz konusu olabilir. Bir diğer ifadeyle gazetelerde dile getirilen sorunlar, gerçekleri değil hicvi komikle sunma çabasının bir yansıması olarak da görülebilir. Dolayısıyla mizah gazetelerinde tespit edilen sorunların gerçek yaşamdaki yansımalarından somut örnekler seçilerek bütüncül bir perspektif sunulmaya çalışılmıştır. Yaşanan sorunlar karşısında basın, bir yandan belediyenin aldığı kararları halka bildirirken diğer yandan da halkın şikâyetlerini yetkililere ulaştırma konusunda önemli bir işlev yerine getirmiştir. Çalışmada kullanılan mizah gazeteleri aynı zamanda toplumun yaşadığı sorunları canlı bir şekilde tasvir etmekte, yer yer karikatürlerle somutlaştırmakta ve dönemin mizah anlayışından kesitler sunmaktadır.

Sokakların Genel Temizliği ve Düzeni

Sokakların düzenli bir şekilde temizlenmesi, gayrimüslim ve Frenklerin yoğun olarak yaşadığı, alafrağa yaşantılarıyla verginin daha kolay bir şekilde alınabileceğinin düşünüldüğü Galata-Beyoğlu bölgesinde başlamıştır. Burada Beyoğlu Caddesi ve Hendek Sokak gibi ana güzergâhlar nispeten daha geniş olup her sabah süpürülerek temizlenmekteydi (Baronyan, 2014, s. 77; Akın, 2011, s. 116-120, 133). Ancak işlek cadde ve sokaklarda belli ölçüde yürütülen temizlik işlerinin aynı şekilde تنها mahallelerde uygulanmadığı yönünde eleştiriler görülmektedir (Basiretçi Ali Efendi, 2001, s. 260; Orha, 2008, s. 74-75). Aynı şekilde *Hayal* (S. 213, 26 Ekim 1875, s. 3; Oymak, 2013, s. 107), temizlik işlerinin belediyenin sorumluluk alanının bütününde eşit bir şekilde yerine getirilmediğine dikkat çekmiştir. Konuyla ilgili bir okuyucusunun şikâyetine yer verip sadece Karaköy'den Beşiktaş'a giden cadde ile Beyoğlu Caddesi'nin temizlendiğini gündeme taşıyarak dolaylı bir eleştiri getirmiştir.

Basiretçi Ali Efendi, sokakların temizliğinin genel halk sağlığı ve mutluluğu ile ilgili önemli bir konu olduğunu belirterek gördüğü eksikliklere dair uyarılarda bulunmuştur. Temizlik ve düzen sorunları karşısında her üç mahalleye ikişer çöp arabası ile yol, sokak ve kaldırımların büyüklüğüne göre gerektiği kadar temizlik işçisi tayin edilmesini önermiştir. Belediyenin yapacağı masrafın karşılanması için de her ev ve dükkândan aylık "üçer beşer kuruş" vergi alınmasını önermiştir (2001, s. 3-4). İlerleyen sayılarda bu konuya daha detaylı bir şekilde değinen Basiretçi Ali, alınacak vergiyle belediyelerin masraflarının karşılanmasından başka temizlik sorunlarının çözümüne ilişkin düzenlemelerin yapılabileceğini belirtmiştir. Eğer yapılmazsa o zaman belediyelerin uyarılabileceğini ama vergi vermeden devletin başka alanlarında kullanılmak üzere taşra ahalisinden toplanan paranın İstanbul sokaklarının temizlik ve düzen sorunlarının çözümüne sarf edilmesini istemenin haksızlık olacağını yazmıştır. Devletten yana bir tavır takınan Basiretçi Ali Efendi, düzenli bir şekilde vergi verip ülkelerinin kalkınmasını sağlayan Avrupalıları örnek göstererek her şeyi devletten

beklemenin yanlış olduğu düşüncesindedir (s. 84-85). O, sokakların genel temizliği ve düzeninde yaşanan eksiklikleri gidermek üzere belediyenin gerekli adımları atmasından memnundur. Kendisinin gözlemlediğine göre çöp arabaları, süpürgecilerin yığıldığı çöpü sabah namazı vaktinde toplayarak mavnalara koyardı. Ancak çöpünü vaktinde çıkarmayanlar, bir saat kadar sonra sokakların yine hiç süpürülmemiş gibi pislik içinde kalmasına neden olmaktadır. Sorunların yaşanmasından sorumlu tuttuğu kişilerin para cezasına çarptırılacağını haber alınca memnun olmuştur. Ayrıca bir kaç şosede gezdirilen el arabalarının daha da yaygınlaştırılmış olmasını ve Aksaray, Fatih, Beyazıt, Ayasofya, Bahçekapısı ile Çakmakçılar güzergâhında akşama kadar gezen küfeli atlar bulundurulmasını da takdir etmiştir (Basiretçi Ali Efendi, 2001, s. 176. Ayrıca bkz. Akın, 2011, s. 102-103, 121).

Basiretçi Ali Efendi, İstanbul sokaklarının temizlik sorunları karşısında başlangıçta basit uyarılarda ve çözüm önerilerinde bulunmakla yetinmiştir. Örneğin Sarıgül ve civarındaki evlerden sokak ortasına çöp atılmasına karşı bazı caddelerde kullanılan arabaların alınacak bir miktar vergi mukabilinde bölgeye gönderilmesini önermiştir (2001, s. 292). Bu tür yumuşak eleştiriler, çözümlenemeyen ve hatta artış gösteren sorunları gördükçe daha da gerçekçi bir mahiyet kazanmıştır. Nitekim *Basiret*'te, arabaların kapasitesinden fazla doldurulup kalabalık mahallerden geçmesini ve akışkan atıkların etrafta bulunan insanların üstünü başını kirletmesini eleştiren bir mektup yayınlanmıştır. Benzer içeriğe sahip pek çok mektup aldıklarını belirterek kendilerinin de böyle sorunlarla ilgili uyarılarda bulunan yazılar yazdıkları halde sonuç alamadıklarını, dolayısıyla sessiz kalmayı tercih ettiklerini duyurma ihtiyacı hissetmiştir. Ayrıca Şehremanetinin sorunlara ilişkin uyarıları dikkate alıp çözmeye çalışmasına rağmen Tanzifat Müdüriyetinin hiç bir adım atmamasını eleştirmiştir (s. 588-589).

Benzer şekilde *Servet* (S. 60, 30 Temmuz 1313/11 Ağustos 1898, s. 4) gazetesine gelen şikâyet babındaki bir mektupta, sabahları erken saatte gerçekleştirilmesi gereken sokak temizliğinin en ıssız sokakların bile kalabalık olduğu alaturka/gurubî saate göre 02.00-03.00 civarında⁴ yapılması eleştirilmiştir. Belediyenin temizlik görevlilerinin işlerini geç saatte yapmaları, sadece bir görev ihmali değil, toplumsal sonuçları olan bir sorun olarak görülmüştür. Nitekim mektubu gönderen okurun bizzat şahit olduğu bir olayda epeyce dolu olan bir araba, kalabalık arasından geçerken kavun, karpuz ve diğer kokuşmuş çöpleri etrafa dökmüştür. Hatta bu sırada kıyafetlerinden asil bir aileye mensup olduğu anlaşılan iki Müslüman kadının örtüleri de "berbat" olmuştur. Kadınlar, yakınlardaki bir kuyumcunun yardımıyla örtülerini temizlemeye çalışmıştır. Mümkün olmayınca da evlerine gitmek üzere gayet kalabalık olan Karaköy'e yönelmişlerdir. Gazete okuru, belediye yetkililerinin dikkatini çekmesi için

⁴ Alaturka/gurubî saat, güneşin doğuşunu, alafranga/zevalî saat ise öğle ya da gece yarısı günün başlangıç noktası olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla İstanbul'da güneşin Ağustos ayında 06.00 civarında doğduğu dikkate alındığında saat 02.00-03.00, yaklaşık olarak 08.000-09.00 sularına tekabül etmektedir. Saatler arasındaki fark için bk. Bir & Kaçar, 2008, s. 322-325.

yayınlanmasını rica ettiği mektubunda, temizliğin erken saatte yapılıp çöplerin farklı bir güzergâh üzerinden taşınması talebinde bulunmuştur.

Çöp arabalarıyla ilgili bir diğer şikâyet, Karagöz ve Hacivat arasındaki bir konuşma üzerinden *Hayal*'de (S. 128, 14 Kânunuevvel 1290/26 Aralık 1874, s. 2) dile getirilmiştir. Karagöz, Üsküdar'da bulunan evindeki çöplerin toplanmamasını eleştirince Hacivat da belediyenin "muntazam" çöp arabalarını hatırlatmıştır. Karagöz, bu arabaların yokuşları çıkamadığı gibi sayılarının gitgide azalıp iki-üçe kadar düştüğünden yakınmıştır. Çöpünü temizlik işçisi ve hamal ile kaldırması önerisine de çıkışarak bunların komisyon tarafından yasaklandığını, uyulmazsa para cezası verildiğini söylemiştir. En sonunda koku içinde hasta olmaktansa çöpleri kendisi atmaya karar vererek yaşadığı bu durumu tersine ilerleme olarak değerlendirmiştir. Sözü edilen diyalogun yansıması, Basiretçi Ali Efendi'nin yazılarında da görülmektedir. Kendisi, Fatih semtindeki Otlukçu Yokuşu civarında sokak ortasına atılmış haldeki köpek leşlerini bizzat görmüştür. Etrafa yayılan kötü kokunun çok rahatsız edici olmasına rağmen oradaki insanların bir çöpçüye para verip leşleri neden kaldırmadıklarını sorgulamıştır. Kendisi, önce vergi verilmesini, ardından da görevini yapmayanların uyarılmasını savunurken bizzat gözlemlediği bu olayda olduğu gibi genellikle belediyeleri değil sorunun yaşandığı bölge halkına sorumluluk yüklemeyi tercih etmiştir (2001, s. 306, 692). Daha sonraki bir yazısında ise *Hayal*'in tersine ilerleme diyerek yaptığı ironi gibi insanların dükkânlarının önünde biriken çöpleri ve çamurları bizzat kendilerinin temizlediği eski uygulamanın da yok olmasına hayıflanmıştır. Artık belediyenin maaşlı çalışanları olmasına rağmen halkın rahat yaşam sürmesini sağlayacak hizmetlerin yapılmadığını dile getirmiştir. Bu doğrultuda Aksaray Caddesi'nin Yeşiltulumba Sokağı'nda gördüğü büyük bir köpek leşini kaldırmadığı için belediyenin maaşlı çalışanlarını hedef almıştır (2001, s. 354-355). Basiretçi Ali Efendi, herkesin kendi dükkânının önünü süpürmeye mecbur olduğu eski düzeni özlemle anmıştır: "Hani ya arabalar ve süprüntücüler, bir tanesi meydanda yok! Keşke eski usul baki olaydı da yine herkes kendi kapısının önünü süpürür ve halk ise rahat ederdi." (s. 487). Basiretçi Ali'nin şikâyetlerinin odağı zaman zaman değişkenlik göstermiştir. Bazen memurlarını uyarması konusunda Şehremaneti'ni ikaz etmiş, bazen de sorumluluğun memurlarda değil, Şehremaneti'nde olduğunu, yetersiz arabayla ve ödenmeyen maaşlarla memurların pek bir etkinliğinin olamayacağını savunmuştur.

Latife (S. 20, 17 Teşrinievvel 1290/29 Ekim 1874, s. 3; Köken, 2019, s. 223), sokakların temizlik sorununa farklı bir eleştiri getirmiştir. Önce mahalle araları ve açık arsalar dâhil olmak üzere sokakların her tarafının çöplerden arındırılarak temiz ve muntazam hale getirildiğini, Köprübaşı Meydanı'ndaki pisliğin kaldırıldığını ve daha pek çok uygunsuzluğun giderildiğini haber vermiştir. Ama annesinin kendisini sahura kaldıran sesini duyduğunda, gördüklerinin hepsinin bir rüya olduğunu anlamıştır. Bir türlü hayalinden çıkmayan rüyası, kendisini öyle mutlu hissettirmiştir ki gerçek olmasını dilemiştir. Ancak bu, anlatılan güzelliklerin sadece rüyada görülebileceği ironisi de olabilir. Yine Balat, Balıkpazarı ve Kasımpaşa caddelerindeki pislikler,

Latife'nin (S. 22, 24 Teşrinievvel 1290/5 Kasım 1874, s. 2; Köken, 2019, s. 239) kendi ifadesiyle baş ağrıtabak kadar çok gündeme getirdiği bir konu olmuştur.

Sokakların temizlen(e)memesi, çöplerin düzenli bir şekilde toplan(a)maması, toplananlarınsa belli alanlarda biriktirilmesi, İstanbul'un genelinde yaşanan önemli bir sorundur. *Diyojen* (S. 62, 15 Teşrinievvel 1287/27 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, 1998, s. 482), pisliklerin Fatih zamanından beri sokaklarda birikip kaldığını yazarak soruna oldukça abartılı bir şekilde yaklaşmıştır.⁵ Bu kadar uzun zamandır toplanmayan atıkların birikerek çöp dağları oluşması gerekeceği düşünülebilir. Gerçekten *Hayal*'de (S. 211, 9 Teşrinievvel 1291/21 Ekim 1875, s. 1-2; Oymak, 2013, 108) "İstanbul Coğrafyası" başlığıyla ele alınan bir yazıda İstanbul'un semtleri, kıtaları vb. konular hakkında bilgi verildikten sonra nüktedan bir üslupla hicvedilecek asıl konu olan çöp dağları anlatılmıştır. Bunların büyüklüğü yanında İstanbul'un doğal dağlarının hiç bir önemi olmadığını yazan *Hayal*, ironisinde mübalağayı derin bir şekilde kullanmıştır. Sırasıyla Balıkpazarı, Kumkapı, Tatavla ve Elmadađ'daki çöp birikintileri, artık dağ oluşturacak boyuttadır. Üzerine sürekli yeni çöpler döküldüğü için bir kaç kez denenmesine rağmen deniz seviyesinden yüksekliklerini ölçmek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte Tatavla'daki çöp dağı, Himalayalar kadar değilse de Alplerden üç yüz metre daha yüksektir. Aynı şekilde *Diyojen* (S. 76, 6 Teşrinisani 1287/18 Kasım 1871, s. 3; Oğuz, 1998, s. 582-283), tekerlekli arabalar ile sokak, çarşı ve pazarlar temizlenmeye başlanmışken bir müddetten beri çöplerin yine ortada kaldığı ama verginin toplanmasına devam edildiği yönünde yeni mektuplar almıştır. Bunun üzerine gazete, belediyenin yerine geçip eleştirilerin odağına kendisini koyarak kinayeci bir tavırla İstanbulluları "acayip" ve "acül" (aceleci) olmakla suçlamıştır. Onlara sabırlı olmalarını, mutlaka bunun bir sebebinin olduğunu, yeniden temizlenmeye başlanacağını telkin etmiştir. Üstelik "Allah'a şükür" ara sıra yağın yağmurun ardından akan seller varken, belediyenin temizlik yapmasını gerektirecek bir durum da yoktur.⁶

Basiretçi Ali Efendi ise çöplerin ve köpek leşlerinin duvar veya tahta çitlerle çevrilmeyen boş arsalarla atılmasıyla oluşan çöplükleri gündemine taşımıştır. Bu konuda Unkapanı Caddesi'nin sağ ve sol tarafındaki arsaların çöplük haline gelmesinden dolayı etrafının tahtalarla kapatılmasını istemiştir (s. 242. Ayrıca bkz. Akın, 2011, s. 116). Benzer şekilde 1872'de İbret, çöp ve kedi-köpek leşi atılan, yaz döneminde kurulan amele çadırları nedeniyle açık tuvalete dönüşen etrafı çevrili olmayan boş arsaları gündemine taşımıştır (Demir, 2015, s. 70). Boş arsalarla atılan çöplerin sağlığı tehdit ettiğiyle ilgili gazetelerde ilanlara dahi rastlanılmaktadır (*Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1756, 27 Eylül 1287/9 Ekim 1871, s. 3). Ayrıca Basiretçi Ali Efendi, bir yerleşim yeri olmasına karşın Üsküdar Selimiye Mahallesi'ndeki Karlıkbayırı adlı yere çöp dökülmesini eleştirmiştir. Yine Sultan Beyazıt civarında

⁵ İlerleyen satırlarda zaman bakımından getirilen mübalağalı eleştirinin benzer şekilde yol ve kaldırımların tamiri konusunda Baronyan ve Basiretçi Ali Efendi tarafından da gündeme getirilmesi ilginçtir.

⁶ Aynı yıllarda İstanbul'da bulunan Murad Efendi'nin benzer şekilde sokakların köpekler ve yağmur sularıyla doğal yoldan temizlendiğine dikkat çektiğini hatırlatmakta fayda var. Bkz. Murad Efendi, 2007, s. 49.

Mercan Ağa Mahallesi'nde bulunan 2 numaralı evin karşısındaki duvarla çevrilmemiş arsaya atılan çöplerden etrafa kötü koku yayıldığına dikkat çekmiştir (s. 436-437, 453-454). Basiretçi Ali Efendi, Ayasofya Cami'nin Soğukçeşme tarafındaki medrese kapısı yanına moloz ve çöplerin dökülmesini, Beyazıt'tan Küçük-karaman'a kadar olan caddedeki çöplerin bir haftadır kaldırılmamasını ve çürüyen atıklardan dolayı etrafa kötü kokunun yayılmasını da eleştirmiştir (s. 583, 587).

Çöplerin biriktirildiği yerlerden bir diğeri iskelelerdi. Beşiktaş, Eminönü, Galata-Karaköy, Balıkpazarı, Kasımpaşa, Davutpaşa gibi pek çok yerdeki tanzifat iskelelerinde biriktirilen çöpler, henüz ayrışması çok da zor olmayan maddelerden oluştuğu için mavnalar aracılığıyla deniz açıklarına dökülür, akıntının etkisiyle dağılırdı. İşyeri denize yakın olan esnaf, çöplerini kendileri toplayıp denize atardı (Mazak, 2001, s. 54-57, 78). Fakat 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren denizin yüzme amacıyla kullanılmaya başlanması ve 19. yüzyılla birlikte bu durumun yaygınlık kazanması denize verilen önemi arttırdı (Beyoğlu, 2012, s.53-73). Ayrıca ulaşım ve ticaret maksadıyla deniz trafiğinin artması, toplum sağlığını tehdit eden unsurların kaldırılması ve şehre modern bir görünüm kazandırma isteği, sahil şeridinin temizlenmesini gündeme getirdi. Özellikle 1851 yılında kurulan Şirket-i Hayriye, Boğaziçi'nde ulaşım maksadıyla daha fazla sayıda kişinin vapurları kullanmasını sağladı. Bu doğrultuda yolcuların kötü manzara ve kokudan rahatsız olmaması için sahil şeridinin temizlenmesine daha fazla önem verildi. (Çelik, 2015, s. 97-100). Ancak denize dökülmek üzere iskelelerde biriktirilen çöplerin yaydığı kokudan rahatsız olan yolcuların şikâyetleriyle ve gazetelerdeki eleştirilerle karşılaşılması, çalışmaların tamamlanamadığını ve bütünüyle uygulanamadığını göstermektedir.

Çöplerin denize atılması, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şikâyetlere yol açmıştır. Nitekim *Latife* (S. 1, 12 Ağustos 1290/24 Ağustos 1874, s. 2; Köken, 2019, s. 42-43), çöplerin denize atılmasına yönelik eleştiriye, iki efendinin denize girme konusundaki konuşması üzerinden ironik bir yaklaşımla gündeme getirmiştir. Efendilerden biri, yüzme öğrenirken boğulma tehlikesi geçirdiğini ve denize girmeye tövbe ettiğini söyleyince diğeri koltuk altına kabak bağlarsa kesinlikle batmayacağı şeklinde bir tavsiyede bulunmuştur. Bunu "saçma" bulan kişi, eğer kendisini kurtarmaya yetişemeselerdi, sadece kabak ile değil, patlıcan gibi sebze çöpleriyle Kız Kulesi açıklarında yüzüyor olacağını söyleyerek açıklara dökülen atıkları mizahî bir üslupla eleştirmiştir. *Diyojen* (S. 56/ 25 Eylül 1287/7 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, 1998, s. 441-442) ise çöplerin genel halk sağlığını ihlal ettiğine dikkat çekerek Suriçi'nde olduğu gibi Üsküdar'da da toplatılmaya başlanmasını memnuniyetle karşılayan bir "varaka"ya yer vermiştir. Mektuba göre çöp arabaları vasıtasıyla sadece çarşı ve pazarlarda başlayan temizlik işlerinin yakın zamanda mahalle aralarını kapsayacağına şüphe yoktur. Fakat Üsküdar İskelesi civarında biriktirilen çöp ve atıklar, *Diyojen*'in pek çok yazısında alaya aldığı Panosoğlu'nun burnunu bile geçecek düzeyde bir süprüntü burnu oluşmasına neden olmuştur. *Hakayık'ül- Vekayi* (S. 376, 21 Eylül 1287/3 Ekim 1871) ise Üsküdar'da kullanılmaya başlanan arabaların Bağlarbaşı'na kadar gelip Altunizade'ye uğramamasından yakınan bir mektuba yer vermiştir. Mektubun yazarı;

biriken çöplerin etrafa yaydığı kötü kokudan rahatsız olduklarını ve yetkilerle görüşmelerine rağmen olumlu bir sonuç alamadıklarını dile getirmiştir.

Şehrin çöpleri, sokak hayvanları ve özellikle köpekler vasıtasıyla doğal yollardan da imha edilebilmekteydi. Bu konuya dikkat çeken pek çok seyyahın biri olan Amicis'e (1986, s. 128) göre sokağın canlı süpürgesi olan köpekler, yiyecek bulma sorunu yaşadıkları Galata ve Pera'da, Suriçi İstanbul'a nazaran daha az tembellik yapmaktaydı. 1881'de İngiliz Sefaretî'ne atanan babası George H. Clifton ile birlikte İstanbul'a gelerek 1907 yılına kadar yaklaşık 26 yılını burada geçiren Dorina L. Neave (1978, s. 15-16), sokak köpeklerinin en becerikli çöpçülerin işlerini yaptıklarını belirtmektedir. A. Cemaleddin Saraçoğlu (2005, s. 142) da seyyahlarla benzer gözlemlerde bulunmaktadır. Mahalle köpekleri, temizlik işlerinde çöpçülere yardımcı olur ve "dişlerine dokunur süprüntüleri" çöpçülerden önce bularak yerlerdi.

Kötü Koku ve Hastalıklar

Sokaklarda biriktirilen çöpler, hatta mizahî yönden dağlara benzetilen çöp yığınları, sebze ve meyve atıkları, derelere boşaltılan lağım, başıboş gezen veya ulaşımda kullanılan hayvanların pislikleri, bilhassa yaz aylarında etrafa yayılan kötü kokunun ve çeşitli hastalıkların başlıca kaynaklarıdır. Halk, bizzat devlet mercilerine başvurarak veya gazeteler aracılığıyla yaşadıkları sorunları dile getirerek çözüm bulunmasını istemiş, devlet de çeşitli tedbirler almıştır (Mazak, 2001, s. 79-80). Bu sorunlar, halk sağlığını tehdit eden unsurlar olarak eleştiriye, hicve ve mizaha da konu olmuştur.

İstanbul'da etrafa yayılan pis ve kötü kokunun en başlıca kaynaklarından biri derelere akıtılan lağımlardı. Dere ve lağım denildiğinde de ilk akla gelen semt Kasımpaşa'ydı.⁷ Bu konuda 1864'te İstanbul'a yerleşen Hagop Baronyan (2014, s. 27), hayatını kaybettiği 1891'e kadarki süreçte edindiği pek çok toplumsal sorunu mizahî bir üslupla gündeme getiren biridir. Baronyan, "Nasıl ki dikensiz gül olmaz, Kasımpaşa da lağımsız olmaz...", diyerek bölge sakinlerini lağım "saygı" göstermeye davet etmişti. O, Türkiye'de yeteneğin değer görmemesi gibi gübreliğin de kıymetinin bilinmediğine dikkat çekerek aynı lağımın Paris'te olması halinde büyük kârlar getireceğini belirtmiştir. Alaycı tavrını sürdüren Baronyan'a (s. 29) göre Beyoğlu'ndan doğup buradan geçerek denize dökülen lağım, bölgenin deresi konumundaydı. Mahalleli, dere kenarına yapılan gazinolara giderek hava alıp sigara ve nargileyle vakit geçirebilirdi. Hatta eğer burunlarını keserlerse veya burnu kesik yolcu bulunursa dereye sandallarla gezinti dahi yapabilirlerdi. Yine Baronyan (s. 42), Eyüp'ün lağım sorununu da gündeme getirmişti. Çok çalışkan olan semtin kadınları, önünden lağım geçen kapılarının eşiğinde oturmak zorunda kalmaktaydı. O, Eyüp sakinlerine düzenleyecekleri bir piyango hâsılatıyla lağımı temizletmelerini tavsiye etmişti. Benzer şekilde 1891-1918 yılları arasında İstanbul'da bulunan Friedrich Schrader (2015, 182-185) de etrafa yaydığı kötü kokular nedeniyle bölgeyi sağlıksız hale getiren

⁷ Özellikle Kasımpaşa Deresi'nin yol açtığı sağlık sorunları ve lağımlara yönelik alınan önlemlere ilişkin bkz. Ayar, 2005, s. 276-279.

“iğrenç” dereye rağmen Kasımpaşa sâkinlerinin “güzel geniş beton *tretuwar* üzerinde” neşeyle gezdiğini gözlemlemiştir.

Şekil 1: “İşte nezalet böyle olur! Kasımpaşa Deresinden başka türlü gitmek kabil değil vesselam.” (*Latife*, S. 27, 23 Mayıs 1291/4 Haziran 1875, s. 4).

Kasımpaşa deresine akıtılan lağımın özellikle yaz aylarında yaydığı kötü koku ve diğer olumsuz etkileri, dönemin mizah gazetelerinde de işlenmiştir. *Diyojen* (S. 43, 10 Ağustos 1287/22 Ağustos 1871, s. 1-2; Oğuz, 1998, s. 367-369) Kasımpaşa Deresi'ne akıtılan lağımların yaydığı kötü kokudan korunmanın lavantayla mümkün olduğuna dikkat çekmiştir. Mahmut Paşa Caddesi'nde karşılaştığı bir ahababının bir kaç şişe lavanta aldığını gören bir okuru, aralarında başlayan sohbetin hayli ilginç bir boyut kazanması üzerine bunu gazeteye göndermeye karar vermiştir. Satın alınan lavanta kokusunun miktarını fazla bulan ahababına Kasımpaşa ahalisi için bu kadarının az bile geleceğini söylemiştir. Ayrıca Kasımpaşa'daki durumun vahametinden habersiz olmasını da şaşkınlıkla karşılamıştır. Ardından belediyenin lağım atıklarının bu dereye akıtılmasından kaynaklanan sorunu, yer yer mübalağalara başvurarak anlatmaya başlamıştır. Özellikle iki ay önce yaşadıkları olay örneğinde olduğu gibi yağın yağmur, derenin ansızın taşıp sel oluşmasına neden olarak Kasımpaşa'yı dört taraftan kuşatmıştır. Böyle zamanlarda oradaki evleri su basmakta, yağmur arttıkça pencerelerden içeri pis sular bile girmektedir. Ayrıca her sabah ve akşam dere boyundan geçmek gerekmektedir. Yaşanacak bir taşkından korunmak ve herkes gibi dere boyundan geçerken lavanta kokulu mendil kullanabilmek için fazlasıyla lavanta satın alınması gerekmektedir. Dereye akıtılan lağımlardan kaynaklanan bu vahim durumun çözülmesi için gerekli yerlere müracaat etmiş olmalarına rağmen herhangi bir çözüm getirilmediğinden yakınmıştır. Bunun üzerine durumdan daha yeni haberi olan kişi, Beyoğlu Belediyesi'nin idaresine geçen bölgeden alınan vergilerle sorunun düzeltilmesi için gereğinin yapılacağından şüphe etmemelerini tavsiye etmiştir. Aynı şekilde *Latife* (S. 27, 23 Mayıs 1291/4 Haziran 1875, s. 4), ellerindeki mendille burnunu kapatan üç adamın karikatürüne yer vererek benzer bir sorunu hicvetmiştir.

Basiretçi Ali Efendi ise patlayan ve tamir edilmeyen lağımların etrafa kötü koku yaydığını ve insan sağlığını tehdit ettiğini gündeme getirmiştir. Sultanhamam'dan

Fincancılar Yokuşu'na giden yolda Bakırcılar içinde ve Fatih'te Akdeniz tarafındaki medreselerden birinde patlayan bir lağımı bizzat kendisi gözlemleyip belediyeyi uyarmıştır. Yine Unkapanı'nda akan lağım, çöpler ve diğer atıklardan kaynaklı yaşanan kirlilik, çevrenin kötü kokmasına ve insanların rahatsız olmasına, hatta hastalanmalarına neden olduğu için eleştirilmiştir (2001, s. 176, 358). Kendisinin gözlemlerine göre çerçöp birikintileri ile kedi ve köpek gibi hayvan leşleri de havanın kötü kokmasına neden olarak insan sağlığını tehdit etmektedir. Balat dışında biriktirilen hayvan kemiklerinden yayılan kötü koku, havaların ısınmasıyla daha da artarak oradaki insanların rahatsız olmasına, hatta hastalanmasına neden olmaktadır. Tavukpazarı tarafı ile Fatih'te bekârların yaşadığı hanın avlusundaki kötü kokan pislikler de hemen kaldırılmalı, bu konuda yetkililer gerekeni yapmalıdır (s. 180, 300).

Belli noktalarda biriktirilen çöplerden kaynaklı da kötü koku oluşmaktaydı. 1866'da *La Turquie*, Galata ve Pera'daki çıkmaz sokaklarda biriktirilen çöplerden etrafa yayılan kötü koku nedeniyle insanların burunlarını tıkadığını, yetkililerinse müdahale etmek yerine gözlerini kapamakla yetindiğini belirtmiştir (Oruç, 2017, s. 58). Üsküdar İskelesi civarındaki süprüntü burnunu gündemine taşıyan *Diyojen* (S. 56/ 25 Eylül 1287/7 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, 1998, s. 441-442), vapurdan inen insanları kötü kokuya maruz bıraktığı ve sağlığı tehdit ettiği için eleştirmiştir. Bu sorunu *Diyojen*'e bildiren kişi, süprüntü burnunun bir an önce "dünyadan kaldırılması" temennisinde bulunmuştur. Yine *Diyojen*'de (S. 53, 14 Eylül 1287/26 Eylül 1871, s. 2; Oğuz, 1998, s. 426) yer alan bir yazıya göre Eminönü'ndeki sebze ve meyve atıkları, çer çöp ve çamur birikintileri, insanların her şeyde "bak bir fena kokuyor veyâhud pek fena kokuyor" şeklindeki sözleri ile ifade edilemeyecek derecede kötü koku yaymaktadır. Buradaki kokunun derecesini tarif etmek için ya önceki ifadeler düzeltilmeli ya da daha uygun yeni sözcüklerin belirlenmesi gerekmektedir. Eğer kötü kokunun genel sağlığı bozma konusundaki etkisi sabitse, aynı şekilde Eminönü'nü de etkileyeceğine değinilmiştir. Öyle ki *Diyojen*, sadece az sayıda "kendine güvenen burun veyâhud burnuna güvenen insanların" zarar görmeden geçebilecekleri düşüncesiyle kötü kokuya tahammül edemeyen çoğunluğun risk altında bırakılmasını kabul edilemez bir durum olarak görmüştür. Hicvine mizah da katan *Diyojen*, sorumluların gereken şekilde uyarılmasını, geçtiğinde kırılmaması imkânsız olan burunların tamir edilmesini, yenilenmesini ve bir daha benzer bir tehlikeye maruz kalmaması için çaba gösterilmesini ümit ettiklerini yazmıştır.

Akın'ın (2011, s. 151) ifade ettiği gibi kötü kokunun bir diğer kaynağı, temizlenmeyen çöp toplama arabalarıydı. Halkın genel kullanımına mahsus tuvaletler de kötü kokunun kaynağı olabilmekteydi. Toplumsal sorunları mizahî bir anlatımla dile getiren Baronyan (2014, s. 11), Ortaköy'ün iskele tarafındaki girişinde altı tane tuvaletin "muhteşem" kokusu ile insanları karşıladığını yazmıştır. O, "...Anlaşılan Ortaköy'de yaşayan biri için hassas bir burun, büyük bir sorun..." sözleriyle bu konudaki mizahî yaklaşımını ortaya koymuştur. Kötü kokunun tuvalet sorunuyla ilgili boyutu, Basiretçi Ali Efendi'nin de eleştirdiği konular arasındaydı. Zaten çamur sorunuyla öne çıkan Vezneciler'den Saraçhane'ye kadar olan cadde, tahminine göre bekâr odalarında kalanların geceleri çıkıp idrarlarını yapmalarından dolayı kötü

kokmaktaydı (2001, s. 97). Yine kendisinin gözlemine göre Yenibahçe'deki kale duvarı dibinde ikamet eden Kıptiler, tuvalet ihtiyaçlarını yakınlardaki çayırdaki ve açık alanlarda giderdiği için etrafın kötü kokmasına sebep olmaktaydı. Ali Efendi, bu sorunların çözülmesi amacıyla gerekli yerlere talimatlar verilmesi için belediyeyi uyarmıştır. Ancak ona göre tuvaletin yeterli sayıda bulunmaması kadar var olanların temizliğine gerektiği kadar dikkat edilmemesi de önemli bir sorundu. Cami tuvaletlerinin kötü koktuğunu yazan Basiretçi Ali Efendi, Fincancılar Yokuşu'nda girdiği bir tuvaletten ihtiyacını gidermeden çıkmak zorunda kalmıştır (s. 300-303).

Belli noktalarda biriktirilen çöpler, uzun süre kaldırılmayan hayvan leşleri, lağım ve tuvaletlerden yayılan kötü koku, sadece insanların koku alma duyularını değil, sağlıklarını da tehdit eden ciddi bir sorundu. Dar ve geniş ölçekli salgınlara yol açabilen kolera başta olmak üzere çeşitli hastalıkların ortaya çıkma sebeplerinin başında, genel temizlik kurallarına uyulmaması gelmekteydi. Bu doğrultuda toplumun bireysel sorumluluğu olduğu kadar sokakların temizliğine gerektiği şekilde özen göstermeyen belediyelerin de payı vardı.⁸ Nitekim Kasımpaşa Deresi'ne akıtılan lağımdan yayılan kötü koku, sadece insanları rahatsız etmemekte aynı zamanda kolera gibi hastalıklara da yol açmaktaydı. Bu konuda Baronyan'a (2014, s. 28-29) göre Kasımpaşa, koleranın doğduğu yer olmasından dolayı çok para kazanan doktorlara iyi gelen bir yerdi. Köpekler de bir yandan daha az atık oluşmasında ve şehrin çöplerinin doğal yollardan imhasında rol üstlenirken, diğer yandan sokakların kirliliğinin ve hastalıkların nedeni olarak görülmüştür. *Latife* (S. 1, 12 Ağustos 1290/24 Ağustos 1874, s. 2; Köken, 2019, s. 40-41), sokakta serbestçe dolaşan köpeklerin pislik içinde olduklarını ve vücutlarında çeşitli haşereler ürediğini yazmıştır. Bu pislikler ile sokak ortasına yaptıkları dışkılar, hem kötü kokular yaymakta hem de kuduz gibi pek çok hastalığın çıkmasına ve ölümlere yol açmaktaydı. Köpeklerin sokaklardan kaldırılmaları için pek çok yazı yazılmış olmasına rağmen herhangi bir tedbir alınmamaktaydı. Bu doğrultuda ironik bir üslup takınan gazete, şehir içinde başıboş gezen köpeklerin çiğnenerek sakat bırakılmasını, Tramvay şirketinin önemli bir hizmeti olarak görmüştür.

⁸ İstanbul'da şehrin temizlik sorunları ile kolera arasındaki ilişki üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Yıldırım, 2020, s. 87-95. Ayrıca *La Turquie* gazetesinde de temizlik sorunlarının halkın sağlığını tehdit ettiğine ilişkin yazılara ve okuyuculardan gelen şikâyetlere yer verilmiştir. Bkz. Oruç, 2017, s. 56-57.

Şekil 2: -“Niçin düşürdün fiçı bana yaptın zarar”/-“Kabahat kaldırımında sen kaldırımını niçin yaptırmazsın” (Kara Sinan, S. 26, 22 Kânunusani 1291/3 Şubat 1876, s. 4).

Yol, Merdiven ve Kaldırımların Bakımı

İstanbul’un bütününde yolların henüz zemin kaplamasının olmadığı, ana caddeler dışında taş ile döşenmediği veya belli merkezler dışında daha kapsamlı yol düzenlemelerine başlanmadığı bir dönemde yol, merdiven ve kaldırımların gerektiği şekilde tamir edilmesinin önemi açıktır. Zira yağmur ve kar yağışı akabinde çoğunlukla bozuk yollarda sular birikmekte ve çamur tepeleri oluşmaktaydı. İnsanların ve arabaların ilerlemesi de zorlaşmaktaydı. Bu doğrultuda Altıncı Daire-i Belediye, yaz dönemlerinde başta ana caddeler olmak üzere yolların genişletilmesine, kaldırım yapılmasına, taşlarla döşenmesine ve onarılmasına özen göstermekteydi. Ancak belediye, bütçe yetersizliği yanında olumsuz mevsim koşullarıyla da karşı karşıya kalmaktaydı. Kısa sürede tamamlanamayan çalışmalar, kışın gelmesiyle birlikte kesintiye uğramakta, insanların yaya ve araç ile ulaşımı felç olurken açık kalan çukurlar ve hendekler güvenliği tehdit etmekteydi. Kaldırımların düzeniyle ilgili belediyeyi meşgul eden konulardan biri de kahvehane gibi mekânların masa ve sandalyelerle insanların geçişini engellemesiydi (Akın, 2011, s. 99-104, 114-133). Dolayısıyla yol, merdiven ve kaldırımların düzeni, İstanbul belediyelerinin eleştirildiği başlıca konulardan biri olmuştur.

İstanbul sokaklarının bozuk olmasına ilişkin Baronyan (2014, s. 36); Karagümrük ve Salmatomruk’ta mevcut “otuz bin sokak” içinde bazılarının Fatih zamanından beri tadilat görmediği gibi böyle bir girişimde bulunmaya yeltenen hiç kimsenin de bulunmadığını yazmıştır. Alaycı ve mizahî anlatımıyla öne çıkan Baronyan’a göre eğer insanlar, bu sokaklardan geçmek isterse, jimnastik öğrenmelidir Aksi takdirde baş, kol, bacak ve diğer uzuvlarından biri kırılabilir. İzmir basınından bir örnek olarak *Kara Sinan*’da (S. 26, 22 Kânunusani 1291/3 Şubat 1876, s. 4) yayınlanan bir karikatür, tam da böyle bir bozuk yol ve kaldırımdan dolayı yaşanan yürüme sorununu mizah konusu yapmıştır. Giyiminden ve konuşmasından yabancı olduğu anlaşılan biri, sırtındaki fiçiyi yere düşürerek kırılmasına neden olan hamala “Niçin düşürdün fiçı bana yaptın

zarar” sözleriyle çıkmıştır. Buna karşılık hamalın “Kabahat kaldırımda sen kaldırımını niçin yaptırılmazsın” sözüyle vergi konusuna temas ederek mizah ve hicvi bir arada sunmuştur.

Basiretçi Ali Efendi ise yumuşak uyarılarını yolların ve kaldırımların düzeninde de sergileyerek başlangıçta Şehremaneti’ni takdir etmiştir. Fakat özellikle Unkapanı Caddesi ile Zeyrek Yokuşu’nun alt ve üst kaldırımlarını ihmal ettiği gerekçesiyle de eleştirmiştir. Yazara göre kaldırımlar, yaya olarak yürümek bir tarafa hayvanlarla bile geçilemeyecek hale gelmiştir. Bir başka yazısında bozuk olan kaldırımlar ve yolların insanların yürümesini imkânsız hale getirdiğinden, omnibüslerin de çalışmadığından yakınmıştır. Tamiri için beklenen Mart ayı geldiğinde, bu kez sağlamlığına dikkat edilerek yapılmasını istemiştir (2001, s. 242, 260). Yine تنها sokaklarla mahalle aralarının durumunun çok fena olduğu uyarısını dile getirmek amacıyla yazdığı bir başka yazıdan, toz ve bozuk kaldırım sorununa işlek caddelerde bile rastlandığı öğrenilmektedir. İlerleyen yazılarında gerçekçi eleştiriler getiren Basiretçi Ali Efendi, Baronyan gibi sokak kaldırımlarının uzun zamandır tamir edilmediğinden yakınmıştır. Kendisi; Tramvay Caddesi’nde, Çakmakçılar Yokuşu kaldırımında, Babıâli Caddesi’nin birçok kısmında bozulan yol ve kaldırımların tamir edilmediği için insanların yürümesine engel teşkil ettiğini bizzat gözlemlemiştir. Ayrıca İstanbul’un artan nüfusu nispetinde cadde ve kaldırımların genişletilmemesini de gündeme getirmiştir (s. 300, 365, 378, 414, 439). Basiretçi Ali Efendi’ye göre yol ve kaldırımların tamir edilmesi sırasında oluşan molozların kaldırılmaması da insanların geçişini engelleyen sorunlardandı. Örneğin Sultan Mahmud’un türbesi yakınındaki yaya kaldırımı üzerindeki moloz yığını, başlangıçta bir haftadır kaldırılmadığı için eleştirilirken bir seneden fazla aynı yerde durmuştu. Basiretçi Ali Efendi de uyarılarını dikkate almayan Tanzifat Müdüriyetini eleştirmeye devam etti. (s. 454, 587-589).

Bozuk yol ve kaldırım sorunu, olumsuz hava koşullarında daha belirgin bir şekilde hissedilmekteydi. Yağan yağmurların ardından oluşan çamurların özellikle yolları ve kaldırımları bozuk mahallerde daha büyük sorunlar meydana getirmesi, Basiretçi Ali Efendi’nin gündemindeydi. O, böyle bir sorunu Fatih’ten Edirnekapı’sına kadar olan caddede ve benzer şekilde tamirden mahrum bırakılan yollarda gözlemlemişti. Yaya yürüyenler, çamurdan kirlenen elbiselerini ve ayakkabılarını değiştirmek zorunda kalmaktaydı. Çamur, atların kimi zaman görünmeyecek derecede kirlenmesine, çukurlarsa arabaların kırılmasına neden olmaktaydı. Arabadan inerek çamur içinde yürüyemeyen kişiler, arabalarını da büyük paralar ödeyerek tamir ettirmek zorunda kalmaktaydı. Hatta Alman Büyükelçi Baron Werther ile İngiliz Sir Henry Eliot’un arabası da Şehzadebaşı tarafında kırılmış, içindekiler inerek çamur içinde yürümek zorunda kalmıştı. Onların bu sorun karşısında belediyeyi dikkatsizliği nedeniyle eleştirdiğini bizzat duyan Basiretçi Ali, bozuk kaldırım, yol ve çamur sorununa çözüm bulunmamasından rahatsız olmuştur. Ayrıca sözü edilen soruna önem verilmemesinin yabancı matbuatın dikkatinden kaçmayacağını ve eleştiriye neden olacağını vurgulamıştır. O, özellikle kışın görülen çamur sorunlarının çözümü için kaldırım ve yolların tamir edilmesini istemiştir (2001, s. 92, 376-377, 411).

Hayal (S. 92, 10 Ağustos 1290, 22 Ağustos 1874, s. 3) ise cadde ve sokakların bozuk olmasını değil kötü görüntüye ve kalabalıklaşmasına yol açan bir sorunu gündemine taşımıştır. Buna göre belediyenin temizlik birimince kullanılan cadde sulamaya ve çöp toplamaya mahsus arabalar, İstanbul'un göbeği denilebilecek derecede geniş olan Şehzade Camii çevresine konulmaktaydı. Böylece cadde, hem daha kalabalık hale gelmekte hem de çöplük iskelesi görünümüne girmektedir. *Diyojen*'in (S. 5, 23 Kânunusani 1286/4 Şubat 1871, s. 2; Oğuz, 1998, s. 90) eleştiri okları da "Görünür Kaza" başlığıyla Mahmut Paşa Camii'nin aşınmış merdivenlerini hedef almıştır. Özellikle kış mevsiminde görülen çamurlu ve karlı havalarda merdivenleri kullanan insanların hayatının tehlikeye girdiği gündeme getirilmiştir. Böylece belediyeyi uyarma görevini yerine getiren *Diyojen*, diğer gazeteleri de sorumsuzlukla suçlamıştır. Özellikle merdivenlerin yanı başında matbaası bulunan *Terakki Gazetesi*, sorunu hiç gündeme getirmediği için eleştirilmiştir. Bunun sebebini izah ederken *Terakki*'nin eğlence anlayışıyla da alay etmiştir: "Karlı havalarda ortalık buz tuttuğu vakit bu merdivenlerden yuvarlanıp tuhaf bir kılığa girsem belki müşterilerimi güldürürüm. Hazır yanı başımda böyle bir sermaye var iken niçin boş boğazlık ederek elimden çıkarayım."

Diyojen'in (S. 13, 18 Mart 1287/30 Mart 1871, s. 3; Oğuz, 1998, s. 155-156) "ahbar-ı gaybiye" başlığıyla "bir gün gelecek ki" diyerek kurduğu hayalin konularından biri, İstanbul kaldırımlarının düzenlenmesi ve temizlenmesiyle en güzel şehirlerden biri haline getirilmesiydi. İstanbul kaldırımları, *Diyojen*'in (S. 58, 1 Teşrinievvel 1287/13 Ekim 1871, s. 3-4; Oğuz, 1998, s. 457-460) Cibali Yenikapı dâhilinde verdiği uzun karşılıklı konuşmanın da konuları arasındaydı. Kaldırımların bozuk olup tamirinin yapılmadığını söyleyen bir kişi; belediyenin pek çok yerde kaldırım tamirine ve sokak temizliğine önem verdiği, nankörlük etmemesi gerektiği itirazıyla karşılaşmıştır. Ardından İstanbul'un çok büyük olmasından dolayı sorunun yaşandığı semtin durumunu bilemeyecekleri düşüncesiyle konuyu Şehremaneti komisyonuna bildirmelerini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine belediye memurlarının her gün sokakları temizlerken ve arabaların da yalpalayarak ilerlerken böyle sorunları görmemelerinin imkânsız olduğu karşılığını almıştır. Son olarak yollarıyla ilgili sorunu komisyonun görmesine dair temennide bulunan kişiye, "inşallah" diyerek duada da kusur etmeyeceğini belirtmiştir.

Diyojen (S. 66, 30 Teşrinievvel 1287/11 Kasım 1871, s. 1; Oğuz, 1998, s. 509-510), İstanbul sokaklarının düzensiz ve bozuk olmasıyla ilgili sorunlara göz görmezse gönül katlanır düşüncesiyle yaklaşmayı da denemiştir. Ama gezintiye çıktığında bizzat rastladığı ve duyduğu uygunsuzlukları yazmadan geçememiştir. İlk başta Köprübaşı'ndan Babıâli'ye gittiğinde caddelerin dört köşeli muntazam taşlarla kaplanıp çamur ve tozdan eser kalmadığını görünce baygınlık geçirmesine neden olacak derecede sevinmiştir. Bunun üzerine zamanında Tramvay Şirketine taşlar attığı için kendini pişman olur gibi hissetmiştir. Erken yargıda bulunmaktan kaçınma tavrının sebebi, sokakları adımlamaya devam ettiğinde ortaya çıkmıştır. Çünkü ilerledikçe yol ve kaldırımların kötüleşmeye başladığını görerek Tramvay Şirketinin düzenlemeleri genelleştirmedeğini anlamıştır. Özellikle de dönüş yolunda kullandığı

arka sokaklardan geçerken pisliklerden ve çamur deryasından basacak yer bulamamış ve burnunu tıkamak zorunda kalmıştır.

Sokakların bir diğer önemli sorunu, geceleri karanlıkta yaşanmaktaydı. Bugünkü gibi aydınlatılmayan sokaklarda yürümek zaten fazlasıyla zor iken bir de açık halde bırakılmış çukur ve hendekler azamî dikkat gerektirmekteydi. Belediyeler, en azından insanların zarar görmemesi için bu gibi yerlere kandiller asmalıydı. Konuyu gündemine taşıyan *Diyojen* (S. 164, 15 Teşrinisani 1288/27 Kasım 1872, s. 2), Cadde-i Kebîr'den başka sokakları aydınlatmak zorunda olmadığını, çukur ve hendeklere de kandil asma yükümlülüğünden kendini müstesna tuttuğunu ilan eden Beyoğlu Belediyesi'ni eleştirmiştir. Bu konuda gazete, gece karanlıkta çukur veya hendeklere düşen ve boğazına kadar çamura batan insanların kızmamasını, çünkü belediyenin en baştan sorumluluk kabul etmediğini duyurduğunu kinayeli bir üslupla ilan etmiştir. Bir kaç sayı sonra *Diyojen* (S. 166, 21 Teşrinisani 1288/3 Aralık 1872, s. 4; Oğuz, 1998, s. 1226), aslında belediyenin kendi sorumluluğunu bildiğini ve benzer sorunları çözmek için üstüne düşen vazifeyi yerine getireceğini yazmıştır. Ancak halkın vergisini ödemediğini vurgulayarak halktan toplanan paranın belediye memurlarının karnını doyurmaya bile yetmediğine dikkat çekmiştir.

Basiretçi Ali Efendi de açılan kuyu ve lağımın kapatılmadan bir süre açık bırakılmasını eleştirmiştir. Hatta kendisinin bizzat tanık olduğu üzere ulemeden bir kişi, Fatih Büyükkaraman'da açılan lağımlardan birine düşerek yaralanıp hastaneye kaldırılmıştır. Yine Unkapanı ile Eyüp arasındaki şosede açılmış ve hiçbir uyarıcı işaret konmamış çukura düşen ricalden bir kişinin arabası ve atlarının ayakları ile vücudunun bazı kısımları zarar görmüştür. Burada *Diyojen*'in mizahıyla birebir örtüşecek şekilde açık bırakılan lağımın çevresine bir fener asılması önerisi getirmiştir (2001, s. 365, 371). Aynı şekilde Baronyan (2014, s. 42), Eyüp'te evlerin önünden geçen lağımlara bazı sarhoş kişilerin düştüğünü belirtmiştir.

Sokakların Toz, Su ve Çamur Sorunu

Yollar ve kaldırımların zemin kaplamasının bulunmaması veya var olanların da bozuk olması, tamir edilememesi, mevsim şartlarına bağlı olarak İstanbul sokaklarında genellikle yazın tozlara, kışın da su ve çamur birikintilerine neden olmaktadır. Basiretçi Ali Efendi, İstanbul sokaklarının başlıca sorunları arasında yer alan çamur konusunu, ziyadesiyle gazetesinde gündemde tutmuştur. Havaların yağışlı olması, bozuk yol ve kaldırımlarda çamurların birikmesine neden olurken insanlar da tepeden tırnağa kirlenmekteydi. Basiretçi Ali Efendi, çöplerin toplatılmasında olduğu gibi çamur sorununun çözümüne yönelik de kaldırımların tamir edilmesini ve büyüklüklerine göre arabalarla gerektiği kadar temizlik işçisi tayin edilmesini, masrafın karşılanması içinse ev ve dükkânlardan vergi alınmasını önermiştir (2001, s. 3-4). Bu şekilde belediyelerin masraflarının karşılanabileceğini ve kışın "boğazımıza kadar çıkan çamurları def edip güzel ve vâsi yollar" yaptırılacağını yazmıştır. Yapılmadığı takdirde, çöp meselesinde olduğu gibi yine yetkili makamların uyarılabileceğini ama vergi vermeden eleştirmenin doğru olmayacağını savunmuştur (s. 3-4, 84-85). Kendisi, vergisini ödeyen bir vatandaş olmalı ki daha sonraki yazılarında İstanbul sokaklarını yürünemeyecek hale getiren çamurları gündeme

getirerek sorunun çözülmesini “rica” etmiştir (s. 242). Bir süre sonra yumuşak uyarılarını ve ricalarını da bir tarafa bırakarak çamur sorununu daha gerçekçi bir şekilde konu edinip eleştirmeye başlamıştır. “Allah imdat eyleye” sözleriyle başladığı bir yazısında dükkânlardan çöp ve çamur temizliği için para alınmasına rağmen, görevlerin layığıyla yerine getirilmemesinden yakınmıştır. Hatta eleştirilerinde daha da ileri giderek şimdiye kadar adım atılmadığı gerekçesiyle sokakların çamurdan temizlenmesi için İstanbul’a mahsus bir çare bulunmadığını düşünmeye bile başlamıştır (s. 354-355, 365).

Şekil 3: “Omnibüs geçen yollarda yaya gitmek çaresi.” (Hayal, S. 19, 27 Kânunuevvel 1289/8 Ocak 1874, s. 4).

Sokakların çamur sorunu, Georgeon’un (1998, s. 26) da dikkat çektiği gibi dönemin mizah gazetelerinde “bıktırana” kadar işlenmiştir. Bunlardan *Latife* (S. 19, 14 Teşrinievvel 1290/26 Ekim 1874, s. 4; Köken, 2019, s. 217), Balıkpazarı Caddesi’ndeki çamur deryasına düşen bir adamın ölmekten kurtarıldığını yazmıştır. *Latife* (S. 26, 4 Kânunuevvel 1290/16 Aralık 1874, s. 1-4; Köken, 2019, s. 277-278, 282), bir başka sayısında çamur birikintileri içerisinde yürümenin ve mesafe kat etmenin ne kadar müşkül olduğuna abartılı bir ifadeyle dikkat çekmek için Aksaray’dan Köprübaşı’na gitmenin Amerika, Japonya ve hatta Kuzey Kutbu’na gitmekten bile daha uzun bir zaman aldığını yazmıştır. İlk olarak Hasanpaşa Karakolunun biraz yukarısında ayağını balçık deryasına kaptırdıktan sonra kurtulmak için çok uğraşmak gerektiğini, hele Meyve-i Huşk civarındaki çamur deryasından boğulmadan geçmenin dört kurban kesilmesini gerektirecek kadar zor olduğunu belirtmiştir. Çamurun çokluğunun yolu uzatmayacağına, konuyu abarttığına dair bir itiraz ile karşılaşınca kendisinin yürümek istediğini ama çamurun ayakkabısını bırakmadığını, bu yüzden de ilerleyemeyip konaklamak zorunda kaldığını söylemiştir. Böylelikle Köprübaşı’na ulaşmanın üç gün sürdüğünü yazmıştır. Hatta gazeteye göre geceyin iki sarhoş, Meyve-i Huşk Caddesindeki çamur deryasına düşerek boğulmuştur.

Köprübaşı'nın çamur sorunu, Basiretçi Ali'nin yazılarında da görülebilmektedir. O, bir önceki sayısında sokakların çamur sorunundan kurtulabilmesi için belediyeye öneriler getirmiş, yağın yağmurların meydana getirdiği çamurlara tahammül etmenin artık mümkün olmadığından serzenişte bulunmuştur. Özellikle halkın yaya olarak, önde gelen kişilerin de at ve arabalarıyla sürekli kullandığı Köprübaşı ziyadesiyle kötü durumdadır. En azından burasının düzeltilmesini, temizlenmesini ve Limon İskelesi'nde biriktirilen ve içinde köpek leşleriyle bazı çöplerin görüldüğü yaklaşık üç metre yüksekliğindeki çamur tepelerinin yakınlardaki denize atılmasını belediyenin öncelikli görevleri arasında görerek uyarıda bulunmuştur. Basiretçi Ali, süpürülmeyen çamurların birikmesinden kaynaklı olarak insanların sokaklardan geçememesiyle ilgili pek çok semtin cadde ve sokaklarında benzer sorunlar gözlemlemiştir. Bunlardan biri Vezneciler'den Saraçhane'ye kadar olan caddeydi. Bir süredir yağın yağmur nedeniyle başta Vezneciler ile Beyazıt Meydanı olmak üzere küçük büyük sokakların çamurdan geçilemeyecek dereceye geldiğine dikkat çeken Basiretçi Ali Efendi, belediyenin her dükkândan vergi almasına rağmen üstüne düşen vazifesini yerine getirmediğini ifade etmiştir (2001, s. 4, 97, 487). Aynı şekilde Amicis (1986, s. 23,58, 83, 297 419) Galata, Hasköy, Balat ve Çamlıca'da çamur deryalarıyla karşılaşmıştır. Özellikle İstanbul'da kaldıkları son günlerde artık sıkılmaya başlamalarının etkisiyle Çamlıca'da yağın yağmurun ardından oluşan çamur deryasına dikkat çekerek gördükleri bu gibi her olumsuzluğu daha sert bir üslupla eleştirmeye başladıklarını fark etmesi dikkate değerdir.

İstanbul'un çamur sorunu, *Hayal*'in pek çok sayısında da mizahî yönden etraflıca hicvedilmiştir. Bunlardan birinde *Hayal* (S. 8, 14 Teşrinisani 1289/26 Kasım 1873, s. 4), çamurda yüzmeyi bilmeyen İstanbulluların ulaşım sorununu çözmek için Unkapanı'ndan Cibali'ye köprü inşa edileceğini, Balat'a da Avrupa'dan bir vapur getirtileceğini duyurmuştur. *Hayal* (S. 19, 27 Kânunuevvel 1289/8 Ocak 1874, s. 4; Oymak, 2013, s. 105-106), insanların omnibüs geçen yollarda yaya olarak gidebilmesi için ayaklarına kabak bağlamalarını tavsiye eden bir de karikatür yayınlamıştır. Yine *Hayal* (S. 22, 5 Kânunusani 1289/17 Ocak 1874, s. 3), *Latife*'nin çamur deryasında boğulma üzerinden yaptığı ironiyi bir okurunun mektubunu öne çıkararak mübalağalı bir anlatımla kaybolma açısından kullanmıştır. Buna göre ihtiyar bir kadının elinden tutan yedi-sekiz yaşlarındaki bir çocuk, Odunkapısı'ndan Unkapanı'na giderken ayağı kayınca Keresteciler önündeki çamur deryasına düşmüştür. Üstelik bahsedilen çamur denizi, öyle derindir ki çocuğu bulup çıkarmak için bir iki kişinin dalgıçlar gibi soyunarak çamura dalması gerekmiştir. Bunun üzerine yayaların omnibüs yolunda çamura batmaması için ayaklarına kabak bağlamalarını önerdiği karikatürü yeniden gündeme getirerek tavsiyesinin dikkate alınmamasından sitem etmiştir.

Hayal (S. 134, 4 Kânunusani 1290/16 Ocak 1875, s. 3-4; Oymak, 2013, s. 106), Paris çamurlarını altı yüz bin franka satın alan bir şirketin İstanbul'da da şube açacağını haber alınca nüktedan bir üslupla İstanbul sokaklarının çamur sorununun büyüklüğüne dikkat çekmiştir. Eğer şirketin amacı, Paris piyasası mukabilinde İstanbul'un çamurlarını satın almaksa en muntazam yollarda bile altı yüz milyonluk çamur olduğunu, dolayısıyla paralarının yetmeyeceğini yazmıştır. Şirketin

girişiminden vazgeçmemesini temenni eden gazete, “Sakla samanı gelir zamanı” atasözünü hatırlatarak çamurların kendileri için faydalı olacağı zamanın geldiği mizahını yapmıştır. Aynı sayıda sırtındaki küfeden hamal olduğu anlaşılan bir adam, dizlerine kadar çamura saplanmış halde, şık giyimli yedi kişi de uzun tahta çubuklar üzerinde yürümeye çalışırken karikatürize edilmiştir. *Hayal*, İstanbul sokaklarında temiz gezmek isteyenler için Karagöz’ün bundan daha iyi bir tedbir bulamayacağını iddia etmiştir. Burada dizlerine kadar çamura batmış halde görünen adamın durumunun mizahın bir gereği olmadığı, Basiretçi Ali Efendi’nin (2001, s. 371) gündeme getirdiği bir başka eleştiri üzerinden görülebilmektedir. O, kış mevsimi gereğince İstanbul sokaklarından geçmek her ne kadar zor olsa da Unkapanı ile Eyüp arasındaki şose yolun berbat durumda olduğunu, çamurların buradaki dükkânların yarısına kadar yükselebildiğini vurgulamıştır.

Hayal, (S. 209, 4 Teşrinievvel 1291/16 Ekim 1875, s. 4), bir diğer karikatürde atların sıçrattığı su ve çamurdan korunmak için ellerindeki şemsiyeyi atın arka ayaklarına doğru tutan iki efendinin eleştirisini dile getirmiştir. Basiretçi Ali Efendi (2001, s. 354-355, 376-377) de araba ve atların sıçrattığı çamurları insanların sokaklarda yürümesini zorlaştıran ve elbiseleri ile ayakkabılarının kirlenmesine neden olan etkenlerden biri olarak gündemine taşımıştı. *Hayal*’e (S. 216, 21 Teşrinievvel 1291/2 Kasım 1875, s. 4) gelen bir telgraf ise Şehzadebaşı’na numune olarak yapılan dört köşeli kaldırımın bitirilir bitirilmez yoğun yağmura maruz kaldığını, ortaya çıkan kıvamlı çamuruna insanların ayakkabılarına yapıştığını haber vermiştir. Bu durumun bir kaç gün daha devam etmesi halinde orasının bir hendeğe dönüşmesi endişesini gündeme getirmiştir. Yine Şehzadebaşı’ndan *Hayal*’e (S. 221, 1 Teşrinisani 1291/13 Kasım 1875, s. 4) gelen bir başka telgrafta, yağın yağmurların ardından oluşan çamurlardan geçmek için jimnastik öğrenilmesi gerektiği ironisi yapılarak insanların öncelikle cami çevresinde bir iki saat kadar egzersiz yaptıktan sonra işlerine gitmeleri önerilmiştir.⁹

Şekil 4: “Bir takım hımbıllar da İstanbul sokaklarında bunu başlarına tutarlar!!!” (*Hayal*, S. 209, 4 Teşrinievvel 1291/16 Ekim 1875, s. 4.)

⁹ Baronyan, aynı öneriyi bozuk yollardan geçmek zorunda olan insanlar için getirmişti. (Bk. Baronyan, 2014, s. 36).

Aynı sayıda, bu kez de insanların hayatlarını tehlikeye sokan Yağkapanı'ndaki çamur sıradağları ve bunu haber vermeyen Karagöz eleştirilmiştir. Karagöz ise daha önceki gezisinde rastlamadığı böyle bir bataklık bir kaç gün önce ortaya çıktığını söyleyerek kendini savunmuştur. *Hayal*'in (S. 224, 22 Teşrinisani 1291/4 Aralık 1875, s. 4) yer verdiği bir habere göre bu tür bataklıkların neden olduğu sorunlardan biri de Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii Medresesi önünde gerçekleşmiştir. Daha önce belediyenin çalışmalarının eleştirilmesine karşı çıkan bir kişi, bataklığa batınca çıkamamış ve arkadaşından yardım istemiştir. Bunun üzerine kendisine daha önceki sözlerini hatırlatan kişi, zaten yardım etmesi halinde kendisinin de aynı bataklığa saplanacağını söyleyerek onu kendi haline bırakıp gitmiştir. *Hayal* (S. 236, 20 Kânunuevvel 1291/1 Ocak 1876, s. 3; Oymak, 2013, s. 107), yaşanan sorunun ciddiyetini mizaha taşıyarak "Lûgat-ı Cedîde" başlığıyla kaldırımı "çakıl taşıyla karışık çamur", kundurayı ise "çamur yoğurur bir alet" şeklinde yeniden tanımlayarak Altıncı Daire-i Belediye'yi hicvetmiştir.

Hayal'in yer verdiği yukarıdaki diyalog, Basiretçi Ali Efendi'nin (2001, s. 354-355) sokakların temizlik ve düzen sorunları karşısındaki tutumunu akla getirmektedir. Başlangıçta hem vergi vermekten kaçıp hem de üstüne düşen vazifeyi layıkıyla yerine getirmediği için Şehremaneti'ni eleştirmenin doğru olmadığını savunurken zamanla sert eleştiriler getirmeye başlamıştır. Aksaray Caddesi gibi merkez konumdaki mahallerde bile kendine dikkat eden birinin çamura batmaktan kurtulamadığını yazmıştır. Çamura batmamak için basacak taş bulmanın "her yiğidin kârı" bir iş olmadığını söylediği kaldırımelerde artık yürünemez bir hale gelindiğinden, bir adamın yarı beline kadar yükselen çamur tepelerinden yakınmıştır.

Diyojen'in *Phare du Bosphore* gazetesinden tercüme ederek naklettiği bir olayda da sokaklarda ilerlemek isteyen insanların bir yandan çamur diğer yandan da omnibüslerle nasıl mücadele etmek zorunda kaldıkları gözler önüne serilmektedir. Buna göre ellerine eldiven dahi takıp güzel giyinmiş kuşanmış bir efendi, Voyvoda Caddesi'nde ayağını topuğa kadar çamura sokmuş halde bir şey arıyormuş gibi yaparak yolun karşısına nasıl geçebileceğini düşünmektedir. Yolun ortasına geldiğinde bir taraftan iki, diğer taraftan da dört hayvanlı bir omnibüsün etrafına çamurlar püskürterek geldiğini görmüştür. Kendisi çamura batmış haldeyken kaçması çok zor olmasına rağmen can havliyle çamura dalarak güç bela yolun kenarına gelmeyi başarabilmiştir. Bu esnada diz kapaklarının biraz aşağısına kadar çamura bulanmış, atlar yüzüne, gömleğine ve vücudunun diğer kısımlarına çamurlar sıçratmıştır. Bir çamur banyosundan korunmak için arkasını döndüğündeyse ikinci araba, adamın çok yakınından geçerek paltosunun rengini anlaşılmaz hale getirecek kadar çamur sıçratmıştır. Arabacının arkasından yumruğunu gösteren "adamcağız", perşembe pazarının yolunu tutarak evine yönelmiştir. Temizlendiği sırada Beyoğlu kavaslarından birinin evinin kapısına geldiğini görünce kendisinden özür dilenmek istendiğini düşünmüştür. Ama uşağının kapı önüne döktüğü çöpten dolayı yirmi kuruş cezaya çarptırıldığını duyunca, artık dayanamayıp çamurlu paltosunu gelen kavasın kafasına geçirmiştir (*Diyojen*, S. 178, 18 Kânunuevvel 1288/31 Aralık 1872, s. 3; Oğuz, 1998, s. 1315-1316). Olumsuz mevsim koşullarının tetiklediği benzer sorunların

dönemin yabancı gazetelerinde de gündeme getirildiği gözlemlenmektedir (Akın, 2011, s. 101-103, 127-129; Orha, 2008, s. 73-74).

İstanbul'un daha işlek olan büyük yol ve caddelerinde, çöpler gibi toz ve çamur sorunu nispeten daha az yaşanıyordu. *Hayal* (S. 128, 14 Kânunuevvel 1290/26 Aralık 1874, s. 2), Karagöz'e başvurarak ara sokak ve işlek olmayan caddelere götürülen hizmetin eşitlik durumunu sorgulamıştır. Bu konuda omnibüs arabalarının tahrip ettiği Fener Caddesi'nin yağmur sularıyla oluşan denizler birleştirildiğinde "Bahri Muhit" haline geleceği örneğine yer verilerek alaycı bir üslupla eşitlikten müstesna tutulmasını önermiştir. *Hayal*'de (S. 25, 16 Kânunusani 1289/28 Ocak 1874, s. 4) yayınlanan bir karikatürde "Yazın Boğaziçi yalılarında balık... Kışın Beyoğlu konaklarında..." ifadesiyle yağmur sularıyla evlerin arasından sürüklenen sokaklardaki hayvan ölüleriyle çerçöpün pencerelerden tutulabilmesi mizahî yönden hicvedilmiştir. *Hayal* (S. 27, 23 Kanunusani 1289/4 Şubat 1874, s. 4; Oymak, 2013, s. 108), yağın yağmurların oluşturduğu sellerden kaynaklı yaşanan ulaşım sorununu da "Bereket versin hava pupa!... Lakin bir fırtına çıkarsa ne demirimiz var ne dümenimiz!.." sözleriyle eleştirmiştir. Burada deniz görünümü verilmiş İstanbul sokaklarında ulaşımın yelken ve kürek takılmış omnibüsler ile yapılmaya çalışılması karikatürize edilmiştir. Yağın yağmurun yol açtığı su birikintilerinin göle dönüşecek boyutta olması, Basiretçi Ali Efendi'nin de gündemindedir. Özellikle İstanbul'un en işlek ve kalabalık caddesi olarak belirttiği Bahçekapısı'nın düzenlendiği halde yağmur sonrası bir göle dönüştüğü ve "çoluk çocuk, karı, erkek onar yirmişer paraya hamalların arkasında" geçtikleri eleştirisini getirmiştir. Sorunun düzeltilmesi için adım atılmazsa kışın ortaya çıkacak çamurla birlikte daha da büyüyeceği uyarısını yapmıştır. Ayrıca yakınlardaki denize kadar bir lağım açılarak suyun tahliye edilebileceği önerisinde bulunmuştur (2001, s. 440).

Şekil 5: "Yağmurların bu günlerde çoğalmasından dolayı bir hatıra.." (*Hayal*, S. 194, 30 Ağustos 1291/11 Eylül 1875, s. 4).

Hayal (S. 121, 20 Teşrinisani 1290/2 Aralık 1874, s. 4; Oymak, 2013, s. 107), yağın yağmur sonrası biriken yağmur sularına bir çözüm bulunamamasını, “Bir Gün Gelecek Ki” diyerek Venedik gibi kayıklarla gezilebilecek bir İstanbul öngörüsüyle eleştirmiştir. *Hayal* (S. 138, 18 Kânunusani 1290/30 Ocak 1875, s. 3), bir diğer yazısında her gün Unkapanı’ndaki çamur deryasından geçmek zorunda kalan kişilerle Derun-ı Köprü vapur kaptanlarının deniz bilgileri arasındaki farkı sorgulamıştır. Burada da yağmur birikintileri nedeniyle karada ilerleyen insanların denizlerdeki vapurlardan farkı kalmadığı ironisi yapılmıştır. Sorunu bir karikatüre de yansıtan *Hayal* (S. 194, 30 Ağustos 1291/11 Eylül 1875, s. 4), atlarla çekilen bir yolcu gemisine yer vererek eleştirisini mizahla iç içe yansıtmıştır. Hatta *Hayal*’de (S. 204, 23 Eylül 1291/5 Ekim 1875, s. 4; Oymak, 2013, s. 107) “Hayal’e Mahsus Telgraflar” başlığı altında ele alınan konu; eleştiri, mizah ve abartının iç içe uyumunu yansıtmaması bakımından ilgi çekicidir. Buna göre yağmur nedeniyle Osman Baba Türbesi önünde öyle güzel bir nehir oluşmuştur ki, bazı sermaye sahipleri burada bir vapur şirketi işletme teşebbüsünde bulunacaklardır. Yine *Hayal* (S. 211, 9 Teşrinievvel 1291/21 Ekim 1875, s. 1), yağmurun ardından sokaklardan akan suların miktarını bir nehre benzeterek eleştirmiştir.

Diyojen (S. 13, 18 Mart 1287/30 Mart 1871, s. 3; Oğuz, 1998, s. 155-156) ise İstanbul’un temizlik ve düzen sorunlarından kurtulacağı, insanların kış günlerinde çamur okyanuslarında yüzmek zorunda kalmayacağı bir zamanı hayal etmiştir. *Diyojen* (S. 175, 12 Kânunuevvel 1288/24 Aralık 1872, s. 2-4; Oğuz, 1998, s. 1292-1293), Aralık ayında çamur deryasına değil, okyanusuna dönüşen İstanbul’da insanların boğazlarına kadar yüzdüğünü vurgulayarak sorunu abartılı bir şekilde gündeme getirmiştir. Bir yandan atların diğer yandan da arabaların sıçrattığı çamurlarla insanların elbiseleri çiçek çıkarmış Araplara benzetilmiştir. Bir de böyle dönemlerde gazetelerin hiç satmadığından yakınan *Diyojen*, *Basiret*’in “millet gazetesi” olduğu şeklindeki sloganına gönderme yaparak yağmur, çamur, toz, toprak ne olursa olsun satmaya devam ettiği söylemiyle iki yönlü bir hicve yer vermiştir.

Diyojen (S. 181, 25 Kânunuevvel 1288/6 Ocak 1873, s. 1; Oğuz, 1998, s. 1334), “ela gözlü” Beyoğlu Belediyesi’nin sokakları düzenlediğini, temizlediğini, çamurlardan arındırdığını ve her vazifesini layıkıyla yerine getirdiğini yazmıştır. Artık belediye, Mekteb-i Harbiye civarındaki Ermeni mezarlığını bahçeye çevirerek Beyoğlu’nun süslenmesi işleriyle ilgilenmelidir. Aslında hemen anlaşılacağı gibi *Diyojen* (S. 177, 16 Kânunuevvel 1288/28 Aralık 1872, s. 4; Oğuz, 1998, s. 1309-1310), burada kinaye yaparak belediyenin temel görevleri ve aslî sorunları dururken bahçe gibi süsleme işlerine yönelmesini eleştirmektedir. Kış mevsiminde yağın yağmurun ardından oluşan çamurun İstanbul sokaklarında meydana getirdiği yürüme sorunu, Paris’te basılan bir gazetede de alaycı bir yaklaşımla işlenmiştir. *Diyojen* tarafından tercümesi yayınlanan gazete haberine göre insanların sokakta yürümeye çalıştıkları “elastik” ayakkabıları, bir haftada eskimekte, bazen de ya biri ya da ikisi birden çamur ve bataklıklara saplanıp kaybolmaktaydı. Bu yüzden artık rağbet edilmeyen bu ayakkabılara alternatif olarak batma durumunda uyarı vermesi için zil sesine benzer bir aletin takılacağı hafif demirden çizme, potin ve çamurluk (özel bir ayakkabı!) imal etmeye karar vermişlerdi. Haberi tercüme eden kişi, alaycı bir dille *Diyojen*’in aklına

böyle fikirler gelmese de, çamurlu ve bir okyanusa dönüşen İstanbul sokaklarının sorunlarını çözmek için “sevgili Frenkler”in çaba gösterdiğini yazmıştır.

Hayal'in (S. 208, 2 Teşrinievvel 1291/14 Ekim 1875, s. 4) alaycı anlatımında da görüldüğü üzere İstanbul sokaklarının çamur deryasından kurtulması, belediyelerin çalışmasına değil, havaların açılmasına bağlıydı. Kış mevsiminin sona ermesi, İstanbul sokaklarını adımlayan halkı bu kez de toz sorunu ile karşı karşıya bırakmaktaydı. Örneğin her sabah süpürülen Beyoğlu sokaklarında tozlar her tarafı sarmaktaydı. Bu yüzden Baronyan (2014, 77), sabahları oldukça geniş olan sokaklardan geçilmemesini tavsiye etmekteydi. *Hayal* (S. 61, 23 Nisan 1290/5 Mayıs 1874, s. 2; Oymak, 2013, s. 108) ise alafranga kadınların Kâğıthane gezmesine giderken yüzüne sürdüğü pudranın yerini alan İstanbul sokaklarının tozuna işlev kazandırarak hicvi ve mizahı bir arada sunmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yöneldiği Avrupa merkezli sistemli modernleşme hareketi, şehir yönetimlerini de etkilemiştir. Bu kapsamda yapılan pek çok düzenleme, başta payitaht İstanbul olmak üzere Osmanlı kentlerini Avrupalı örneklerine benzer şekilde modern beledî hizmetlerle buluşturmayı amaçlamaktaydı. Her ne kadar oluşturulan birimler, amaçlanan beledî hizmetleri yerine getirmek üzere çalışmalar yapmış olsa da maddî imkânsızlıklar, olumsuz mevsim koşulları ve görevlilerin ihmalleri gibi sebeplerle pek çok sorun yaşanmıştır. Bilhassa dönemin canlı tanıkları *Diyojen*, *Hayal*, *Latife* gibi mizah gazeteleri ile seyahatname ve hatırat türündeki eserler, bu sorunlara ilişkin hiciv ve mizahın iç içe olduğu pek çok eleştiri örneği sunmaktadır. Genel olarak eleştirilerin sorumlusu ise Şehremaneti veya çalışanları olarak görülmüştür. Elbette bu tutum, Özdiş'in (2005, s. 30) de benzer şekilde tespit ettiği üzere basının konumlarını tehlikeye atmamak adına başvurduğu dolaylı bir hükümet eleştirisi olarak da okunabilir.

Toplumun dile getirdiği eleştirilerin en başında çöplerin ya hiç toplanmaması ya da boş, virane arsalarla atılıp uzun süre bekletilerek biriktirilmesi gelmektedir. Mizah gazeteleri, uzun süre toplanılmayarak biriken çöpleri, dağlara benzeterek eleştirmiştir. Örneğin *Hayal*, çöp dağlarının yanında İstanbul dağlarının hiç bir öneminin olmadığını, üzerine sürekli dökülen yeni çöpler nedeniyle yüksekliğinin ölçülemediğini ama Tatavla'daki çöp dağının Himalayalar kadar değilse de Alplerden üç yüz metre daha yüksek olduğunu yazarak mübalağayı derin bir şekilde kullanan ilginç örneklerden biridir. Çöplerle ilişkili olarak gündeme getirilen bir diğer çarpıcı eleştiri konusu, Şehremaneti çalışanlarının belirlenen çöp toplama zamanına uymayarak kalabalık saatlerde işlerini yapmak için sokaklardan geçmesidir. Üstelik arabaları kapasitesinin üzerinde doldurmaları, kalabalık içinden geçerken özellikle akışkan atıkların insanların üzerine sıçramasına ve elbiselerinin kirlenmesine neden olmaktadır. Çöplerin uzun süre bekletilmesinin yol açtığı sorun, sadece görsel kirlilikle ilgili değil, aynı zamanda etrafa yaydığı kötü kokuya yöneliktir. Bununla ilişkili olarak toplanılmayan hayvan leşleri, temizlenmeyen tuvaletler, derelere akıtılan veya patladığı halde tamir edilmeyen lağım lar da kötü kokuya neden olduğu için eleştirilmiştir. Mizah gazeteleri, özellikle etrafa yayılan kokuların derecesini tarif etmek

için kullanılan kelimelerin yetersizliğini vurgulayarak yeni sözcüklere ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekmişlerdir. Örneğin *Diyojen*, sadece az sayıda “kendine güvenen burun veyâhud burnuna güvenen insanların” Eminönü’nden zarar görmeden geçebileceğini, kötü kokudan etkilenerek kırılan burunların tamir edilip yenilenmesi gerektiğini yazmıştır. Pis atıkların yol açtığı kötü koku, sadece insanların koku alma duyularıyla ilgili yaşadığı bir sorun da değildi. Bu, aynı zamanda başta kolera olmak üzere çeşitli hastalıkların ortaya çıkması ve salgına dönüşmesiyle de ilişkili çok yönlü bir konu olarak ele alınmıştı. Örneğin dereye akıtılan lağımın etrafa yaydığı pis koku nedeniyle Kasımpaşa, koleranın doğduğu yer olarak eleştirilmiştir.

Şehremaneti ve çalışanları yol, sokak, cadde, kaldırım ve lağım yapımı, genişletilmesi ve tamiri gibi görevlerini layıkıyla yerine getirmediği için de eleştirilmiştir. Bu konudaki ihmalleri, yağın yağmur ve karın ardından su ve çamur birikintileri oluşmasına neden olarak insanların yürütmesine, arabaların işlemesine engel oluşturmuştur. En çok gündeme getirilen sorunların başında gelen çamur birikintileri, çöplerde olduğu gibi çamur dağları ile ilişkilendirilerek mizah konusu yapılmıştır. Özellikle *Diyojen*’de sokakların çamurundan dolayı yürütmenin zorluğuna dikkat çekmek için Aksaray’dan Köprübaşı’na gitmenin Amerika, Japonya ve hatta Kuzey Kutbu’na gitmekten bile daha uzun sürdüğü mizahı oldukça çarpıcıdır. Yağmur sonrası oluşan su birikintileriyse nehre, göle ve hatta denize benzetilmiş, Venedik gibi kayıklarla gezilebilecek bir İstanbul hayaline yer verilerek mizah konusu yapılmıştır. Su ve balçık birikintilerinin derinliği de içine düşen insanların kaybolmasına yol açacak, bulunması için dalgıçlara ihtiyaç duyulacak şekilde derecelendirilerek mübalağalı bir biçimde konu edilmiştir. Üstelik çamurlar, hayvanların ve arabaların geçişiyle daha artan bir şekilde insanların elbise ve ayakkabılarının kirlenmesine neden olan bir sorun olarak yer almıştır. Açılan çukurların ve lağımın kapatılmaması da insanların ve hayvanların içine düşmesine, yaralanıp zarar görmesine neden olan bir sorundur. Yazın ise toz sorunu mizah konusu yapılmış, İstanbul kadınlarının Kâğıthane gezmesine giderken yüzüne sürdüğü pudranın yerini alan toza işlev kazandırılmıştır.

Sokak temizliği ve düzenine ilişkin sorunların hiciv ve mizahla basında geniş yer bulması ve insanların sorunlarını mektup gönderip farkındalık oluşturmaya çalışması, gazetelerin okurları ile canlı bir ilişkiye sahip olduklarını ve yerine getirdikleri işlevleri göstermektedir. Özellikle bu tür sorunları hiciv ve mizah penceresinden ele almak, kimi zaman abartılı anlatımlar ve benzetmeler kullanılmış olsa da yaşanan sorunların büyüklüğünün somut bir şekilde algılanmasını sağlayarak konuyu tekdüze bir yapıdan kurtarmaktadır. Ayrıca dönemin insanının mizah anlayışının sosyal alanda yaşanan bu tür sorunlar üzerindeki yansımalarını da görmek mümkün olmuştur.

Extended Abstract

The Industrial Revolution, which began in Europe, in Britain in particular, during the second half of the 19th century grew in dimensions in such an extent that would affect the world in a global scale in just a hundred year. This new age, the modern age, shaped by the Industrial Revolution had profound effects in many aspects of the modern life. Facing the dramatic increases in city population and population density

that caused hygiene issues, the modern man/woman began to desire a more livable city environment. The governments also sought remedies to the negative effects of the rapidly changing times by utilizing the new scientific advances and opportunities.

In its modernization efforts, the Ottoman government and administrative authorities of the 19th century followed the examples of the European cities in making rearrangements to create better living conditions in the cities, giving the biggest attention to Istanbul. In this respect, the Istanbul Municipality (*Şehremaneti*) began its municipal operations primarily in Beyoğlu (Pera), which was predominantly inhabited by non-Muslim and Frenk population. In time the number and scope of the municipal units increased and the municipality placed efforts in the sanitation and order of the streets, also expanding many of them. There are various studies on this subject that deal with the sanitation and hygiene issues of Istanbul during the classical and modern ages. Our study, nevertheless, aims to spot the repercussions of the city restructuring efforts of the Ottoman state in Istanbul, in particular the municipal services that began in the second half of the 19th century by surveying the contemporary newspapers, memoirs and travelogues. In analysing the sources the critical, ironic and humorous approach was put to the fore. The period we examined corresponded to the times when the Istanbul press came into existence and increased in variety. The press allowed an outlet for people to discuss the issues of hygiene, sanitation, and order in the City. In this direction, it was observed that the inhabitants of Istanbul were not indifferent to the problems surrounding them, and made their complaints and recommendations heard via press.

In the press, the primary concerns voiced about the ordinance and sanitation problems were the accumulation of the garbage in certain areas of the city, uneven distribution of the garbage and sanitation services and facilities provided by the Municipality, decrepit pavements and sidewalks, and the frequent occurrence of puddles and muddy roads after rain because of inadequate infrastructure. The humour papers often resorted to irony by publishing long-nourished dreams and utopias related to the expectations for better sanitation and order in the city. The common theme was that the issue would never be solved in the near future. According to the papers, the city garbage piled up in certain areas of the city looked like hills, and even like mountains. The press did not hesitate to exaggerate the situation in their articles of humour and irony. One of these humour dailies called *Hayal*, for instance, read that the seven hills of Istanbul could not compete with the garbage hills of the city in terms of altitude. The paper further reported that although measuring the height of the garbage hills was not feasible because of constant inflow of new garbage, it was estimated that the garbage mountain in Tatavla was not as high as the Himalayas but three hundred meters higher than the Alps. In the press, the garbage mounds were often criticized for threatening health and well-being of the people as well as causing disturbing smells and diseases. A similar problem was caused by the animal carcasses dumped around and left unattended, insufficient hygiene of the public restrooms and the sewage spilled into the creek of Kağıthane. The humour papers of the times stressed on the bad smells caused by the sewage with the fact that the existing vocabulary was not

sufficient enough to describe the situation. In one of the humour papers called *Diyojen*, for example, it was written that only the lucky few who trusted themselves or their “noses” could trespass Eminönü without any damage, and the unfortunate noses that were broken because of the bad odour should be fixed immediately. In similar fashion, the humour press made fun of the fact that the heavy odour of the public restrooms in Ortaköy caused an issue only for sensitive noses. Another target of the humour press was Kasımpaşa Creek, which was considered to be a source of foul smell and epidemics because city sewage was channelled into it. According to the press, people with sensitive noses could not walk in the vicinity of the Creek without covering their mouths with handkerchiefs and sniffing bottles of lavender.

Another issue was the bad and neglected state of the roads and pavements. The problem was worsened especially after heavy rain and snow when they were covered with mud and puddles. The humour press exaggerated the situation in order to draw attention to this issue as a part of their social responsibilities. Walking on the muddy roads and pavements, which had long term maintenance issues was not an easy thing for ordinary folks. They probably needed to learn doing gymnastics, according to the papers. In one of the interesting and extreme cases, a child who fell in a pool of mud could only be rescued by the two people who took off their clothes and dived into the pool of mud like professional divers. These extreme cases were reported in order to draw attention to the difficulty of walking and going from one place to another in the plethora of mud pools. *Hayal*, for example, ironically pictured the situation as the pavements needed to be redefined as “mud blocks mixed with cobblestones” and shoes as “mud mixers”. The horses also appeared in the examples of irony as they splattered dirt on people’s clothes. The puddles were depicted as rivers, lakes or even seas; İstanbul was likened to Venice by stating that a dream could come true when people could use boats in the streets. Also a subject of irony was the fact that the floods occurred in the streets after rain washed away the city waste and garbage. Therefore, the Municipality no longer needed to clean the streets. In summer times, the dust clouds formed in the streets were the subject of humour. It appeared that the ladies strolling the streets of Kağıthane did not need to use face powder anymore.

The fact that the order and sanitation issues of the İstanbul streets appeared in similar fashion in the observations of both native and foreign observers confirms that the humour papers were fed by social reality. The humour press not only served as the venues for entertaining their readers but also warned the authorities and led them to take proper actions. These sources also depict and caricaturize the social issues by making them tangible through humour.

KAYNAKÇA**Sürelî Yayınlar**

Diyojen: Sayı 5; 13; 43; 53; 56; 58; 62; 66; 76; 164; 166; 175; 177; 178; 181.

Hakayık'ül- Vekayi: S. 376.

Hayal: Sayı 8; 19; 22; 25; 27; 61; 92; 121; 128; 134; 138; 194; 204; 208; 209; 211; 213; 216; 221; 224; 236.

Kara Sinan: Sayı 26.

Latife: Sayı 1; 19; 22;26; 27.

Ruzname-i Ceride-i Havadis: S. 1756.

Servet: Sayı 60.

Diğer Eserler

Akgündüz, A. (2005). *Osmanlı Devleti'nde belediye teşkilâtı ve belediye kanunları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Akın, N. (2011). *19. Yüzyılın ikinci yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yay.

Ayar, M. (2005). *Osmanlı Devleti'nde kolera salgını: İstanbul örneği (1892-1895)* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Baronyan, H. (2014). *İstanbul mahallelerinde bir gezinti*. (Paris Hilda Teller Babek, Çev.). İstanbul: Can Yay.

Basiretçi Ali Efendi (2011). *İstanbul mektupları*. (Nuri Sağlam, Haz.). İstanbul: Kitabevi.

Beyoğlu, S. (2012). Osmanlı deniz hamamları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (S. 5, s. 53-73). Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9914>.

Bir, B. & Kaçar M. (2008). Saat. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 35, s. 322-325). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Çelik, Z. (2015). *19. Yüzyılda Osmanlı başkenti değişen İstanbul*. (Selim Deringil, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

De Amicis, E. (1986). *İstanbul*. (Beynun Yavaş, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

Demir, F. (2015). *İbret gazetesi ışığında İstanbul'da sosyal ve gündelik hayat* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Ergin, O. N. (1995). *Mecelle-i umûr-ı belediyye*. C. 4, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı.

Gedikli, F. (2002). Osmanlı'da çevreyi kirletme suçu ve salb cezası. (H.C. Güzel- K. Çiçek-S. Koca, Ed.), *Türkler*, (C. 10, s. 611-615). Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Georgeon, F. (1998). Şehrin aynası: Osmanlı mizah basını. (Elif Akçetin, Çev.). *Toplumsal Tarih*, 49, 24-28

Köken, M. (2019). *Tanzimat Dönemi'nden bir mizah gazetesi: Latife (inceleme, indeks, metin)* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Mazak, M. (2001). *Osmanlı'da çevre ve sokak temizliği*. İstanbul: İSTAÇ.

Meriç, N. (2000). *Osmanlı'da gündelik hayatın değişimi âdâb-ı muâşeret 1894-1927*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Murad Efendi. (2007). *Türkiye manzaraları*. (Alev Sunata Kırım, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Neave, D. L. (1978). *Eski İstanbul'da hayat*. (Osman Öndeş, Çev.). İstanbul: Tercüman Yayınları.

Oğuz, Ş. (1998). *Tanzimat döneminde mizah ve Diyojen gazetesi* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Orha, Z. (2008). *Osmanlı Devleti'nde modern belediyeleşimin doğuşu ve altıncı daire-i belediye örneği* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

- Oruç, D. (2017). *La Turquie Gazetesi'nde İstanbul (1866) (fihrist-çeviri-değerlendirme)* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Oymak, A. (2013). *Osmanlı Mizahında Teodor Kasap: Diyojen, Çingiraklı Tatar ve Hayal Gazetesi Üzerine Bir İnceleme* (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Özdemir, İ. (2002). Osmanlı toplumunda çevre anlayışı. (H.C. Güzel- K. Çiçek-S. Koca, Ed.), *Türkler*, (C. 10, s. 598-610). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Özdiş, H. (2005). 19. Yüzyıl Mizah Basınında İstanbul'da 'Şehirli Olmak'. *Kebikeç*, 19, 11-33.
- Özgür, H. (1999). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e temizlik ve halk sağlığı hizmetleri. (Güler Eren, Ed.), *Osmanlı*, (C. 5, s. 116-128). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Pul, A. (2008). Osmanlı sosyal hayatı figüranlarından arayıcı esnafı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (23/1, s. 211-238). Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58669>.
- Saraçoğlu, A. C. (2005). *Eski İstanbul'dan hatıralar*. (İsmail Dervişoğlu, Haz.). İstanbul: Kitabevi.
- Schrader, F. (2015). *İstanbul*. (Kerem Çalışkan, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, N. (2020). Kolera salgınlarında şehir hijyeni: İstanbul'da kanalizasyonlar, su şebekesi ve tebhirhaneler. *Arredamento Mimarlık*, 342, 87-95.